

Arnhemse Kost

Een visie op (stads)landbouw en voedsel 2025-2035

maart 2025

Foto: Margriet Marinus

Gemeente Arnhem

Voorwoord

Van anoniem naar lokaal en duurzaam

Is het u wel eens opgevallen, hoe anoniem ons voedsel is geworden? In een gemiddelde supermarkt ligt alles keurig in zakjes, bakjes en netjes opgestapeld. Appels komen uit Italië, terwijl er ook in Nederland genoeg appels aan de bomen hangen. Fruit wordt midden in de winter vanaf het zuidelijk halfrond geïmporteerd, omdat we eraan gewend zijn dat alles het jaar rond verkrijgbaar moet zijn. Bij vlees is de herkomst soms zelfs helemaal niet duidelijk.

Jarenlang was het credo van de Nederlandse landbouw: productie, productie, productie. Landbouw moest grootschalig worden en het landschap stond in dienst van de voedselproductie. Inmiddels weten we dat deze vorm van landbouw niet duurzaam is. De biodiversiteit in het buitengebied is achteruit gehold en de bodem is vervuild geraakt met kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Willen we landbouw een toekomst bieden dan moeten we mens, natuur en landbouw weer met elkaar gaan verbinden.

Arnhem kent een lange traditie rond stadslandbouw en daar zijn we trots op. Op de plek van park Klarenbeek lag ooit de graanschuur van Arnhem. In Arnhem Zuid werd ooit fruit geteeld voor alle inwoners van Arnhem. Ook voor de jongste generatie Arnhemmers is belangrijk dat ze leren waar ons voedsel vandaan komt. Want wat is er nou mooier dan in je eigen buurt bessen plukken of noten rapen in een plukbos? Of op de fiets groenten en fruit halen bij een van onze Arnhemse boeren? Of actief meedoen aan één van de 150 initiatieven rond stadslandbouw in Arnhem?

Verandering begint met bewustzijn en daarom moeten we mens en voedsel weer met elkaar verbinden. Veranderingen in de landbouw zijn vooral een kwestie van mentaliteit, waarbij we ons realiseren dat er zonder natuur op termijn ook geen voedsel meer is. Dat we aandacht hebben voor het belang van insecten zoals bijen voor bestuiving, en voor een gezonde bodem waar micro-organismen optreden als natuurlijke plaagbestrijders. En het oog wil ook wat. Met onze Arnhemse stadslandbouw maken we de voedselproductie visueel aantrekkelijk.

Als gemeente faciliteren we stadslandbouw in de volle breedte. We planten plukbomen en -struiken op openbare plekken en ondersteunen particuliere initiatieven die de mens en voedsel met elkaar verbinden. We besteden actief aandacht aan positieve informatie over gezond voedsel en natuurinclusief boeren. Hoe we dat doen, leest u in deze visie voor de komende jaren. Ik hoop dat ons toekomstbeeld mensen inspireert om op zoek te gaan naar lokaal geproduceerd, biologisch voedsel en misschien zelf tot een eigen moestuin of een simpele tomatenplant op het balkon.

Samen zetten we stappen naar een duurzame, diervriendelijke en klimaatbestendige voedselproductie. Doet u mee?

Eva van Esch
Wethouder Stadslandbouw

Foto: Floris Pilgram

Inhoudsopgave

Voorwoord | Van anoniem naar lokaal en duurzaam

1. Inleiding
- a. Waarom een nieuwe visie? 1
- b. Doelstelling 4
- c. Centrale missie 4
- d. Beleidscontext 4
- e. Leeswijzer 5

2. Centrale missie | Een duurzame en gezonde voedselomgeving voor iedere Arnhemmer. 9

3. Stadslandbouw | In Arnhem geven we stadslandbouw aandacht en ruimte
- a. De (meer)waarde (h)erkennen 11
- b. Continuïteit bieden 13
- c. Slim ruimtegebruik 14
- d. Verbinden stad en platteland, (stads)boer en burger 16

4. Natuurinclusieve landbouw | In Arnhem verbouwen we voedsel op een natuurinclusieve wijze
- a. Ondersteunen van transitie 17
- b. Experimenteerruimte 19
- c. Waarderen van ecosysteemdiensten 21
- d. Bewustwording en dialoog 21

5. Eiwittransitie | In Arnhem stimuleren we een gezonde eiwitbalans, richting meer plantaardige eiwitproductie en consumptie.
- a. Eiwitrijke teelt voor humane consumptie 22
- b. Ondernemersklimaat 24
- c. Bewustwording 24
- d. Plantaardig aanbod in voedselomgeving 25

6. Duurzame consumptie | In Arnhem eten inwoners duurzaam en gezond
- a. Een goede maaltijd voor iedereen 26
- b. Gezonde voedselomgeving 27
- c. Eten van dichtbij 28
- d. Voedselverspilling 29

7. Totstandkoming visie | Arnhem denkt mee
- a. Aanschuiftafels 30
- b. Geluiden uit de wijk 34
- c. Voedselsafari 37
- d. Enquête Digipanel Arnhem 39

8. Vervolg | Uitvoeringsagenda 40

Dankwoord 41

Bijlagen
- A. Manifest Stadslandbouw 43
- B. Plukkaart 44
- C. Overzicht stadslandbouw-initiatieven in Arnhem 45
- D. Overzicht van betrokken partijen/organisaties 46
- E. Rapportage aanschuiftafels 47
- F. Online enquête en analyse rapport O&S 50
- G. Afwegingskader bewonersinitiatieven 53
- H. Begrippenlijst 54
- I. Referentielijst voetnoten 55
- J. Quotes van Geluiden uit de wijk 56

1. Inleiding

Arnhem kent een rijke geschiedenis en grote diversiteit aan initiatieven op het gebied van (stads)landbouw en voedsel. In 2014 is vanuit het toenmalig Stedennetwerk Stadslandbouw, waar Arnhem onderdeel van uitmaakte, het Manifest Stadslandbouw opgesteld. In dit Manifest (zie bijlage A) zijn de grondbeginselen en beleidsspeerpunten met betrekking tot stadslandbouw omschreven. Dit Manifest vormde de grondslag voor de allereerste visie op stadslandbouw en regionaal voedsel, genaamd ‘Het groeit in Arnhem’ (2017).

Waarom een nieuwe visie?

De voorgaande visie op stadslandbouw en regionaal voedsel uit 2017, ‘Het groeit in Arnhem’, is aan een herziening toe. De belangrijkste redenen om een nieuwe visie op te stellen zijn:

Veranderingen en urgente opgaven vragen om een visie die handelingsperspectief biedt

De landbouwsector en ons voedselsysteem zijn voortdurend in ontwikkeling en aan verandering onderhevig. Die veranderingen vragen samen met urgente opgaven van deze tijd (zoals klimaatverandering, de stikstofcrisis en afname van biodiversiteit) om een nieuwe visie die handelingsperspectief biedt voor onze Arnhemse inwoners en ondernemers en omgeving.

Een visie op voedsel ontbreekt nagenoeg

Het thema voedsel komt naast de omgevingsvisie nauwelijks ter sprake in bestaande beleidsstukken, terwijl voedsel aan de basis ligt van ons menselijk bestaan. Iedereen in de samenleving is er (in)direct mee verbonden. Voedsel verbindt en raakt ons allen. Het streven is om inwoners meer bewust te laten zijn van de waarde van ons voedsel, in economisch opzicht, in relatie tot onze gezondheid (een gezonde, groene leefomgeving) en als middel om de sociale contacten te versterken.

Daarnaast staat in de omgevingsvisie in de paragraaf ‘We stimuleren natuurinclusieve landbouw’ dat we een visie gaan opstellen over ‘duurzame (stads)landbouw en regionaal voedsel’ (zie tekstvak p.2). De omgevingsvisie is de kapstok waar de nieuwe visie aan wordt opgehangen.

Stadslandbouw in Arnhem is populair en biedt meervoudige waardecreatie

Het aantal stadslandbouwinitiatieven in Arnhem en omgeving is de laatste jaren sterk toegenomen, zowel in kwantiteit als kwaliteit. Arnhem telt momenteel ruimt 150 stadslandbouwinitiatieven, op verschillende schaalniveaus en in vele gedaantevormen. Van grootschalige landbouwbedrijven en educatieve stadsboerderijen, zorgboerderijen en volkstuincomplexen tot kleinschalige bewonersinitiatieven op wijkniveau in de vorm van buurtmoestuinen en adoptiegroen. Daarnaast zijn er ambachtelijke initiatieven en horeca, die inspelen op lokale productie en de korte keten. Lokale voedselproductie is van meervoudige waarde; voor mens, milieu en maatschappij (meervoudige waardecreatie). Initiatieven op het gebied van (stads)landbouw en een duurzame voedselketen dragen bij aan een groene, klimaatadaptieve, circulaire, sociale, inclusieve en bruisende stad met een gezonde woon-, werk- en leefomgeving.

We stimuleren natuurinclusieve landbouw

Landbouw en natuur zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden en vormen de schakels van natuurinclusieve landbouw. Natuurinclusieve (stads)landbouw kenmerkt zich door de afwezigheid van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen en draagt bij aan biodiversiteit, klimaatadaptatie, een goede bodem- en waterkwaliteit, en dierenwelzijn. Het zorgen voor het land en de aarde, het zorgen voor elkaar en het zorgen voor het grotere geheel vormen de basis van natuurinclusieve (stads)landbouw. Natuurinclusieve (stads)landbouw draagt bij aan een groene, klimaatadaptieve, circulaire, sociale, inclusieve en bruisende stad met een gezonde woon-, werk- en leefomgeving.

Natuurinclusieve (stads)landbouw heeft als uitgangspunt het continu streven naar het sluiten van lokale kringlopen. We onderschrijven het belang van een duurzame regionale voedselketen en de regionale voedselvoorziening. We zetten in op het verkorten van de ketens van de voedselproductie en streven naar meer verbinding tussen stad en ommeland en tussen producent en consument. We streven naar het versterken van de lokale economie en we stimuleren en faciliteren concepten en initiatieven voor lokale en regionale voedselproductie, natuurinclusieve (stads)landbouw en de eetbare stad. We wijzen in en om de stad locaties aan, specifiek gericht op en bestemd voor lokale/regionale voedselproductie, natuurinclusieve (stads)landbouw en de eetbare stad. We zorgen tenslotte voor promotie, educatie en bewustwording ten aanzien van lokaal voedsel en gezondheid.

Daarnaast nemen we het bestaande en toekomstige beleid met betrekking tot dit onderwerp op in het overzicht in hoofdstuk 7. Waaronder het opstellen van een visie op duurzame (stads)landbouw en regionaal voedsel.

Bron: *Omgevingsvisie Arnhem 2040* (p. 43).

Foto: Margriet Marinus

(Stads)landbouw en voedsel zijn domein overstijgende thema's en dragen bij aan meerdere Sustainable Development Goals

Stadslandbouw en voedsel zijn domein overstijgende thema's en vereisen een integrale aanpak. Ze vormen de verbinding tussen het fysieke en sociaal-economische domein. De thema's (stads)landbouw en voedsel zijn verbonden met thema's als duurzaamheid, gezondheid, onderwijs en onderzoek, ruimtelijke inrichting, communicatie, armoede, circulaire economie, dierenwelzijn, natuureducatie, klimaatadaptatie, biodiversiteit, werkgelegenheid, toerisme en recreatie. Door haar domein overstijgende karakter sluit de visie aan op meerdere Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties (zie figuur 1).

Een visie biedt een kader met handelingsperspectief voor de transitie naar duurzame (stads)landbouw en een duurzame voedselketen

Deze visie schept het kader waarmee Arnhem bijdraagt aan de transitie naar duurzame (stads)landbouw en een duurzame voedselketen. Kennis en bewustwording liggen aan de basis van elke transitie. Om de landbouw- en voedseltransitie te laten slagen is het nodig om steeds meer mensen en initiatieven aan te laten haken. Bij de totstandkoming van deze visie hebben we een beroep gedaan op de kennis en expertise van betrokken ondernemers, inwoners en de vele maatschappelijke organisaties en kennis- en onderwijsinstellingen die onze stad en omgeving rijk is. Die kennis vormt de basis van deze visie, die onze inwoners en (stads)boeren handelingsperspectief biedt om de slag naar verduurzaming vorm te geven.

Figuur 1.
(Stads)landbouw en Voedsel in relatie tot de Sustainable Development Goals

Een visie draagt bij aan betere samenwerking met regionale en (inter)nationale partners

Landbouw en voedsel zijn bij uitstek onderwerpen die de gemeentegrenzen overschrijden. Binnen Arnhem kunnen we niet zelfvoorzienend zijn in onze voedselvoorziening, maar we kunnen de productie en consumptie van lokale voeding wel stimuleren. Het is daarbij essentieel om de directe verbinding tussen stad en ommeland te herstellen en met onze partners in de regio (zowel producenten als consumenten) samen te werken. Als Arnhem staan we niet alleen in de landbouw- en voedsel transitie. Kennisdeling en ervaringsuitwisseling met partners die voor dezelfde opgaven staan, is waardevol. We willen de samenwerking met regionale en landelijke partners uitbreiden en versterken, en op termijn aansluiten bij Europese projecten en samenwerkingsverbanden. Deze visie geeft een goed beeld waar we als Arnhem voor staan en helpt ons als gemeente te profileren naar externe partners.

Doelstelling

De visie heeft als doel om een gezamenlijk perspectief te formuleren over de toekomst van (stads)landbouw en voedsel in Arnhem, en daarmee de voorgaande visie ‘Het groeit in Arnhem’ (2017) te actualiseren. Dit doen we samen met en voor de stad Arnhem. De visie is een nadere uitwerking van de Omgevingsvisie en sluit aan op meerdere beleidsvelden en visies van de gemeente Arnhem (zie paragraaf Beleidscontext, p.4 t/m 8).

De visie geeft een krachtig en helder beeld van de gewenste ontwikkelingen voor (stads)landbouw en voedsel in Arnhem. De visie toont aan dat de thema's (stads)landbouw en voedsel meerdere beleidsvelden en onderwerpen raken en bijdragen aan meerdere Sustainable Development Goals (zie figuur 1. p.3).

Centrale missie

In deze visie is speciale aandacht voor de thema’s stadslandbouw, natuurinclusieve landbouw, de eiwittransitie en duurzame consumptie. De doelen en acties die we voor deze thema’s formuleren dragen allen bij aan de centrale missie van deze visie:

Een duurzame en gezonde voedselomgeving voor iedere Arnhemmer.

Deze centrale gedachte vormt de basis van wat we in Arnhem willen bereiken. Hoe we dat gaan doen wordt omschreven in de uitvoeringsagenda.

Beleidscontext

Arnhem heeft de ambitie om integraal te werken en te zorgen voor meer samenhang en samenwerking tussen de diverse beleidsvelden. De thema’s stadslandbouw en voedsel zijn bij uitstek domein overstijgende thema’s die de samenwerking tussen diverse beleidsterreinen, waaronder gezondheid, educatie, ecologie, natuur, milieu, bodem, klimaatadaptatie, biodiversiteit, circulaire economie, dierenwelzijn, toerisme en recreatie kan bevorderen. In onderstaande tabel staat hoe de visie Arnhemse Kost is verbonden met ander vastgesteld beleid binnen Arnhem.

Voor een uitvoeriger uitwerking van het integrale karakter en de (meer)waarden van stadslandbouw en voedsel, zie missie 4 van het thema Stadslandbouw.

Visie	Inhoud

De Omgevingsvisie (2023)

Richt zich op (algemeen)	De Omgevingsvisie Arnhem 2040 richt zich op het creëren van een gezonde, duurzame en aantrekkelijke leefomgeving voor alle Arnhemmers. De visie omvat plannen voor woningbouw, vergroening, klimaatadaptatie, mobiliteit, en economische ontwikkeling, met een sterke nadruk op duurzaamheid en sociale inclusie.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	Binnen de Omgevingsvisie wordt het belang van een duurzame voedselvoorziening en regionale voedselketens benadrukt, net zoals de verbinding tussen stad en ommeland en tussen consument en producent. Initiatieven die bijdragen aan natuurinclusieve (stads)landbouw en de eetbare stad worden gefaciliteerd en gestimuleerd. Daarnaast wordt het belang van de promotie, educatie en bewustwording ten aanzien van lokaal voedsel en gezondheid benadrukt in de visie.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	De visie Arnhemse Kost is ingebed in de Omgevingsvisie. De Omgevingsvisie vormt als het ware de kapstok waar de visie Arnhemse Kost aan opgehangen wordt. De ambitie van de Omgevingsvisie om een visie duurzame (stads)landbouw en regionaal voedsel op te stellen, wordt door deze visie Arnhemse Kost vervuld. Samen richten zij zich op natuurinclusieve landbouw, regionale voedselvoorziening en productie, en de educatie over lokaal voedsel en gezondheid.

De Groenvisie (2018)

Richt zich op (algemeen)	De Groenvisie 2017-2035 richt zich op het behouden en versterken van het groene karakter van de stad door middel van duurzame groenbeheer praktijken, het bevorderen van biodiversiteit en het verbeteren van de leefbaarheid voor inwoners.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	De visie benadrukt het belang van het verbeteren van bodem- en waterkwaliteit, klimaatbestendigheid en het omvormen van landbouwgronden naar natuurinclusief beheer, zowel in de wijken als in gebieden zoals het Veluws Plateau en het rivierenlandschap. Maatregelen zoals bloemrijke akkerranden, poelen en natuurakkers ondersteunen biodiversiteit, terwijl chemische middelen en intensieve grondbewerking worden vermeden.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	Samen met de Omgevingsvisie, vormt de Groenvisie de voedingsbodem waar de visie Arnhemse Kost op groeit. De Arnhemse Kost vervult de ambitie om duurzame (stads)landbouw in Arnhem te realiseren, zoals benadrukt in de Groenvisie.

Plan Gezonde Leefomgeving (2024)

Richt zich op (algemeen)	Het Plan Gezonde Leefomgeving Arnhem maakt buiten gezond richt zich op het beschermen en verbeteren van de fysieke leefomgeving om de gezondheid van inwoners, dieren en de natuur te bevorderen. Het plan omvat maatregelen voor schone lucht, vermindering van geluidshinder, hittestress, schone bodem, schoon water en het tegengaan van lichtvervuiling.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	Het belang van groene, vitale bodems die biodiversiteit, CO_2 vastleggen en goede waterhuishouding bevorderen, wordt benadrukt. Deze vitale bodems dragen bij aan ambities rondom het stimuleren van de eetbare stad, stadslandbouw en de bestaande (school)moestuinen. Want een veilige en gezonde voedselvoorziening begint met een schone en gezonde bodem.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	Samen met het Plan Gezonde Leefomgeving zetten wij ons in voor groene, vitale bodems die geschikt zijn voor stadslandbouw en het verbouwen van gezonde voeding.

Plan Gezond en Fit (2021)

Richt zich op (algemeen)	Het Plan Gezond en Fit richt zich op het bevorderen van een gezonde leefstijl en eetgewoontes voor alle inwoners door middel van sport, beweging, gezonde voeding en preventie van middelengebruik. Daarnaast focust dit plan zich op het terugdringen van aan leefstijl gerelateerde ziekten zoals obesitas, diabetes en hart- en vaatziekten.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	In het plan wordt het belang van een groene openbare ruimte, die uitnodigt om dagelijks te bewegen en gezond te leven, benadrukt. Daarnaast bevordert het JOGG programma een gezonde leefomgeving voor jongeren door bijvoorbeeld moestuinen rondom scholen te stimuleren.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	De visie Arnhemse Kost draagt bij aan de missie van Het plan Gezond en Fit, door het creëren van groene ruimtes, waarin stadslandbouw bedreven wordt. Deze ruimtes nodigen uit tot dagelijks bewegen en sociale interactie, wat bijdraagt aan de fysieke en mentale gezondheid van inwoners van Arnhem.

Visie Circulaire Economie (2021 / Uitvoeringsagenda Arnhem Circulair 2024-2026

Richt zich op (algemeen)	Het Plan van Aanpak Op weg naar een circulair Arnhem richt zich op de transitie naar een circulaire economie door het stimuleren van innovatie en circulariteit bij bedrijven, het reduceren van het gebruik van nieuwe grondstoffen, het creëren van extra werkgelegenheid en het geven van het goede voorbeeld bij inkoop en aanbestedingen.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	In de Uitvoeringsagenda Arnhem Circulair 2024-2026 worden de meerwaardes besproken van het gebruik van duurzame biobased materialen, multi-disciplinaire projecten die mode, textiel, agrofood en landbouw verbinden, vermindering van voedselverspilling, de verwaarding van reststromen en het gebruik van afvalvrije verpakkingen. Daarnaast zijn de waardeketens textiel en voedsel hoofdthema's vanwege hun grote milieu-impact.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	Arnhemse Kost en Circulaire Economie delen ambities op het gebied van bovenstaande onderwerpen. Textiel en voedsel lenen zich goed voor de inzet op een meer circulaire waardeketen. Deze worden uitvoerig besproken in de hoofdstukken Eiwittransitie en Duurzame Consumptie.

Strategie Klimaatadaptatie (2021)

Richt zich op (algemeen)	De Strategie Klimaatadaptatie Arnhem 2020-2030 richt zich op het voorbereiden van de stad op de gevolgen van klimaatverandering door maatregelen te nemen tegen wateroverlast, hitte, droogte en waterveiligheid. De strategie is gericht op het klimaatbestendig maken en leefbaar houden van Arnhem.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	In de strategie wordt het belang van het vergroenen van versteende gebieden benadrukt. In het wijkgroen ligt meer de nadruk op het gebruik van het groen voor bewoners, te weten: sporten, spelen, ontmoeten, wandelen en stadslandbouw. Dit groen en de bijbehorende functies voor de bewoners, maakt de wijk aantrekkelijk.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	De visie Arnhemse Kost draagt bij aan klimaatadaptatie door het verbeteren van de bodemkwaliteit en het vergroten van de biodiversiteit, wat helpt bij het vasthouden van water en het verminderen van hittestress. Daarnaast bevordert duurzame (stads)landbouw vergroening van versteende gebieden, wat bijdraagt aan een betere leefbaarheid van de stad.

Biodiversiteitsagenda (2021)

Richt zich op (algemeen)	De Biodiversiteitsagenda 2021-2025 richt zich op het herstellen, behouden en versterken van de biodiversiteit in de gemeente Arnhem.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	De agenda benadrukt het belang van duurzame (stads)landbouw, en duurzame landbouwmethoden (zoals bodemverbeteraars en extensieve begrazing), natuurinclusief bouwen en groene bewonersinitiatieven en educatie om biodiversiteit te waarborgen.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	Met het gedeelde belang om biodiversiteit te vergroten, binnen en rondom Arnhem, werken de biodiversiteit agenda en Arnhemse Kost nauw met elkaar samen.

Visie Dierenwelzijn (2021)

Richt zich op (algemeen)	De Visie Dierenwelzijn 2021-2030 van Arnhem richt zich op het waarborgen van het welzijn van zowel gehouden als in het wild levende dieren binnen de gemeentegrenzen. De visie benadrukt het belang van dierenwelzijn voor de biodiversiteit, het ecosysteem en het welzijn van mensen.
Benadrukt het belang van (onderwerpen gerelateerd aan Arnhemse Kost)	In de visie wordt het belang beschreven van het duurzame gebruik van landbouwgronden, een gezonde leefomgeving voor zowel dier als mens, en diervriendelijke consumptie. Duurzaam gebruik is hier gerelateerd aan het vergroten van de biodiversiteit en het welzijn van de dieren op deze gronden.
Staat in verbinding met de visie Arnhemse Kost door	Dierenwelzijn wordt binnen de bestaande en toekomstige initiatieven binnen de Arnhemse Kost gewaarborgd. Daarnaast ligt in de Arnhemse Kost de focus op een gezonde balans in de consumptie tussen dierlijk en plantaardig. We stimuleren plantaardige consumptie en streven naar duurzame, diervriendelijke veehouderijen.

2. Centrale missie

Een duurzame en gezonde voedselomgeving voor iedere Arnhemmer

Arnhem geeft vorm aan een duurzame en gezonde voedselomgeving.

Steden, zoals Arnhem, zijn ontstaan vanuit een wederkerige relatie met landbouw en voedsel. Binnen de muren werd stadslandbouw bedreven zodat bewoners minder kwetsbaar waren in tijden van belegering. Er waren veel moestuinen, kruidentuinen, fruitbomen en zelfs kleine stadsakkers. Buiten de stad lagen verschillende gebieden met landbouw en veeteelt. De meest kwetsbare groenten werden vlak buiten de stadsmuren geteeld zodat deze vers op de markt verkocht konden worden. Daarbuiten lagen de boomgaarden, knollen- en graanakkers, want deze oogsten konden langer bewaard worden. Nog verder buiten de stad graasde het vee.

In de stadsplattegrond was de relatie tussen stad en voedsel fysiek verankerd, zo ook in Arnhem. De Korenstraat en Korenmarkt herinneren aan het verleden van Arnhem als regionaal graancentrum. De Varkensstraat en Vissteeg geven ook vandaag de dag nog aan waar vroeger slagers en visboeren hun werk verrichtten. Voor brood ging je naar de Bakkerstraat en voor bier naar de Brouwerstraat. Graan werd opgeslagen in zogenaamde spijkers en het Spijkerkwartier dankt hieraan zijn naam. Op Monnikenhuizen bewerkten monniken de akkers en langs de Jansbeek lagen vele watermolens die het graan maalden tot meel. Later werd landbouw een onlosmakelijk deel van de vele landgoederen rond de stad. En zo hebben Arnhem en landbouw zich eeuwenlang in wederkerigheid ontwikkeld.

Vanaf de opkomst van de industriële revolutie en het massatransport, is de relatie tussen stad en voedsel veranderd. Stoommachines en voedselverwerkende fabrieken zorgden voor een schaalvergroting en het massatransport maakte het mogelijk om grote hoeveelheden voedsel over lange afstanden te transporteren; in het begin per schip en later ook per trein, vrachtwagen en vliegtuig.

Sinds de jaren vijftig vertaalde dit zich in een nog verdere schaalvergroting en industrialisatie van de landbouw. Deze voedselrevolutie heeft veel opgeleverd. Vandaag de dag hebben we het gemak dat al het eten dat we ons kunnen wensen het hele jaar door klaarligt in de supermarkt. Een voedselsysteem gericht op voedselzekerheid en gemak gaat echter ten koste van andere belangrijke aspecten van ons voedsel.

De consument is de directe relatie met voedsel kwijtgeraakt. Vandaag de dag legt een gemiddelde maaltijd duizenden voedselkilometers af, van akker tot bord. De meeste appels die we in de bomen zien hangen als we door de Betuwe rijden bijvoorbeeld, komen niet op onze fruitschalen terecht maar gaan via de veiling de hele wereld over. Onze relatie tot ons voedsel is vooral een esthetische en een economische. We vinden het belangrijk dat het product er goed uitziet, dat het lang houdbaar is en veilig om te eten. Tegelijkertijd willen we niet veel geld uitgeven aan ons voedsel. De gemiddelde Nederlander spendeert 11% van het inkomen aan eten, terwijl het Europese gemiddelde op 13% ligt. We kiezen meestal voor de goedkope en makkelijke optie en dat is over het algemeen niet de gezondste en verantwoorde keuze. De opkomst van het westerse, moderne eetpatroon is een veelvoorkomende oorzaak van daaraan gerelateerde ziekten zoals hart- en vaatziekten, kanker, diabetes en obesitas.

De productiemethoden van de grootschalige landbouw dragen, onder andere vanwege gebruik van kunstmest en pesticiden, in ernstige mate bij aan uitputting en verontreiniging van de bodem, aan oppervlakte- en grondwaterverontreiniging en afname van biodiversiteit en landschapskwaliteit. Veeteelt zorgt voor een hoge stikstofuitstoot en mestoverschotten, wat een disbalans in de natuurlijke kringloop veroorzaakt. Dierenwelzijn krijgt steeds meer maatschappelijke aandacht vanwege de productieomstandigheden van grootschalige veeteelt.

Het verdienvermogen voor de boer, tuinder, teler, bakker, slager en groenteman staan onder druk. Door de race naar de prijs bodem is er onvoldoende ruimte om hun ambacht en bijdrage aan een gezond en duurzaam voedsel product te waarderen. De ambachtelijke bakker, groenteman of slager is in Nederland een uitstervend beroep aan het worden.

De urgentie is nu om in Arnhem vorm te geven aan een duurzame en gezonde voedselomgeving. In Arnhem zetten we daarom in op:

- meer aandacht en ruimte voor stadslandbouw;
- een natuurinclusieve landbouw die actief bijdraagt aan de kwaliteit en veerkracht van de natuurlijke omgeving;
- een gezonde balans tussen dierlijke en plantaardige eiwitten;
- duurzame en gezonde voeding met aandacht voor eten van dichtbij, voedselverspilling en een goede maaltijd voor iedereen.

Kortom, in Arnhem is duurzaam de norm voor (stads)landbouw en voedsel, zodat we een duurzame en gezonde voedselomgeving voor iedere Arnhemmer kunnen realiseren.

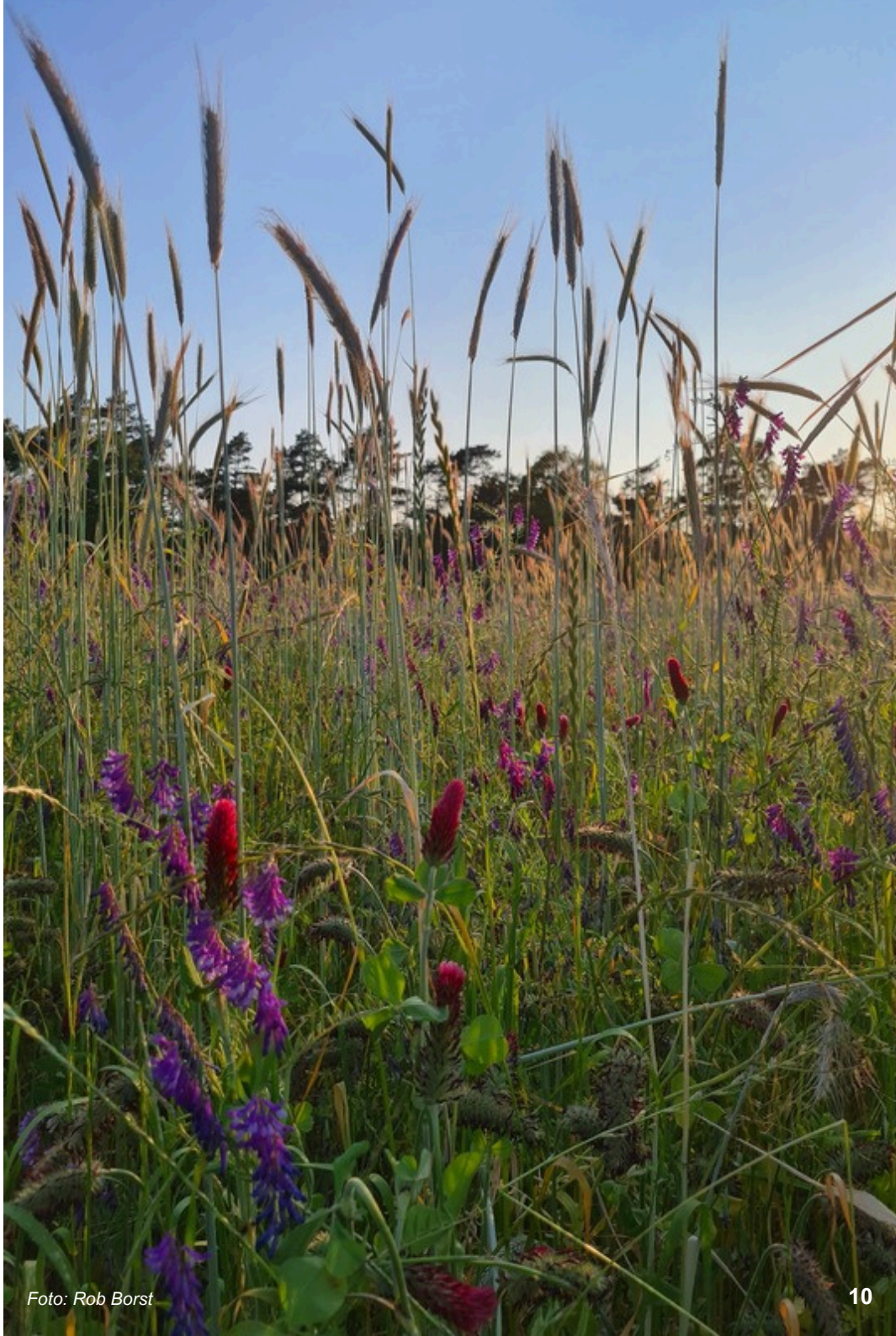

Foto: Rob Borst

3. Stadslandbouw

Onder het begrip stadslandbouw verstaan we de productie van voedsel binnen de stad (intra-urbaan) en langs de randen van de stad (peri-urbaan). Dit kan zowel commercieel als niet-commercieel zijn. Ook de handel, verwerking en verspreiding van voedsel valt eronder. Kenmerkend is dat deze vorm van landbouw gebruikmaakt van producten en diensten uit de stad en vervolgens weer producten en diensten terug levert aan de stad.

Arnhem telt meer dan 150 (stads)landbouw initiatieven, op verschillende schaalniveaus en in vele gedaantevormen. Van grootschalige akkerbouw- en veeteeltbedrijven, educatieve stadsboerderijen en zorgboerderijen tot volkstuincomplexen, schoolmoestuinen en csa's (community supported agriculture); van uitgestrekte boomgaarden en voedselbossen tot kleinschalige bewonersinitiatieven op wijkniveau in de vorm van buurtmoestuinen, plukbosjes en adoptiegroen. Daarnaast zijn er talrijke ambachtelijke initiatieven en horeca, die inspelen op lokale productie en de korte keten. Kortom, een breed en divers palet aan initiatieven die de stad kleur geven en bijdragen aan een rijke voedselomgeving.

DOEL: In Arnhem geven we stadslandbouw aandacht en ruimte

Missie 1. De (meer)waarde van stadslandbouw (h)erkennen.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Lokale voedselproductie is van meervoudige waarde; voor mens, milieu en maatschappij. Stadslandbouw draagt bij aan een grote verscheidenheid van maatschappelijke doelen zoals lokale voedselvoorziening, educatie, bewustwording, biodiversiteit, bodem vitaliteit, sociale cohesie, voedselzekerheid, armoedebestrijding, gezondheid en welzijn, binding met de buurt (sociale cohesie), integratie, re-integratie in het werkleven, klimaatadaptatie, milieu en economie (meervoudige waardecreatie). Zie figuur 2. *Meerwaarde van stadslandbouw*, p. 12.
- Door stadslandbouw en voedsel aan bovenstaande maatschappelijke doelen te koppelen ontstaat er meervoudige waardecreatie.
- Zowel inwoners van Arnhem als ook de leden van de gemeenteraad gaven tijdens de participatie rondes aan nog te weinig de meerwaarde van stadslandbouw in te zien.

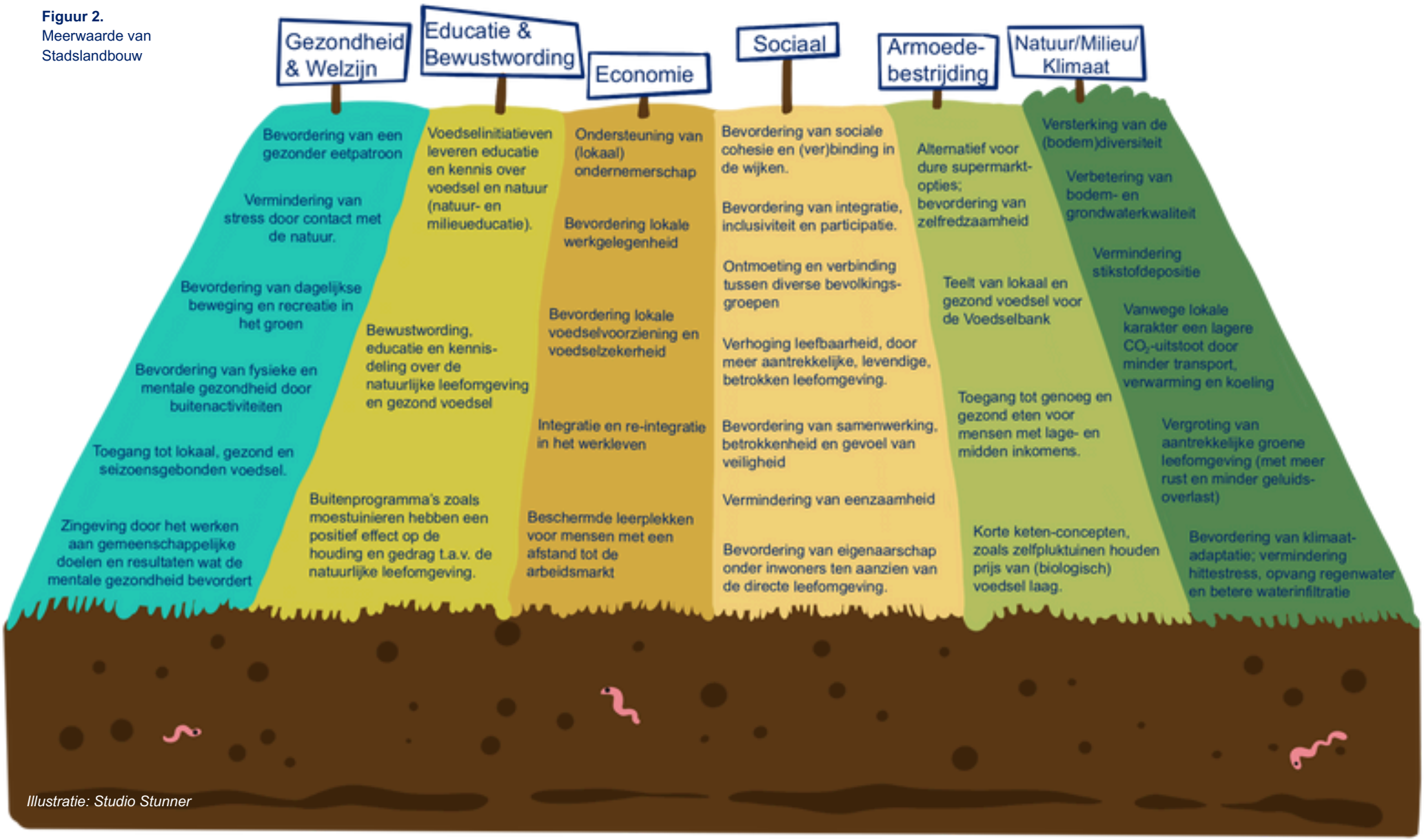
Visie /zo zien we het voor ons

- Stadslandbouw draagt bij aan meervoudige waardecreatie op basis van wederkerigheid.
- Stadslandbouw wordt gezien als een waardevol instrument om verbinding en ontmoeting in de wijk te stimuleren en sociale cohesie, integratie, inclusie en armoedebestrijding te bevorderen.
- Stadslandbouw wordt gezien als een waardevol middel om klimaatadaptatie, biodiversiteit, een betere bodem- en grondwaterkwaliteit, een gezonde leefomgeving en een circulaire economie te borgen.
- De meerwaarde van stadslandbouw(initiatieven) wordt erkend en herkend. De meervoudige waardecreatie die stadslandbouw mogelijk maakt, wordt gewaardeerd én beter benut door zowel de gemeente als inwoners en ondernemers.
- Arnhem stimuleert en faciliteert initiatieven op het gebied van stadslandbouw en voedsel die bijdragen aan meervoudige waardecreatie.

Meerwaarde van stadslandbouw

Stadslandbouw draagt bij aan een grote verscheidenheid aan maatschappelijke doelen en biedt vele voordelen zoals figuur 2 laat zien:

Figuur 2.
Meerwaarde van Stadslandbouw

Illustratie: Studio Stunner

Missie 2. De continuïteit van bestaande stadslandbouw-initiatieven versterken.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Er is een grote verscheidenheid in de continuïteit van bestaande stadslandbouw initiatieven. Veel initiatieven zijn ontstaan door de inzet, bevlogenheid, kennis en kunde van vrijwilligers. Met name de grotere initiatieven weten door professionalisering hun continuïteit na verloop van tijd goed te borgen. Echter zien we ook dat kleinere initiatieven na een eerste periode van veel inzet en enthousiasme soms verzanden en deelnemers afhaken.
- Nieuwe (bewoners)initiatieven hebben vaak behoefte aan begeleiding en ondersteuning. Ook is er vaak na de opstart behoefte aan een stukje ‘nazorg’, met name bij die initiatieven waar kennis en ervaring ontbreken.
- Er is behoefte aan kennisdeling en ervaringsuitwisseling, over bijvoorbeeld het onderhoud van fruitbomen.
- De afdeling Wijkonderhoud krijgt regelmatig meldingen over diefstal, vandalisme en stroperij. Een bekend voorbeeld is diefstal uit (buurt)moestuinen. Deze incidenten ondermijnen het enthousiasme van de initiatiefnemers en de continuïteit.
- Er is onder de vele stadslandbouw initiatieven behoefte aan langdurige zekerheid in de vorm van:
- De beschikbare grond en de overeenkomsten die worden afgesloten (langjarige contracten);
- Vrijwilligers, die veelal de motor vormen van veel stadslandbouw initiatieven;
- De functie/ bestemming die op een locatie rust (wat mag wel/niet).

Visie / zo zien we het voor ons

- Arnhem koestert haar stadslandbouw-initiatieven in al haar verscheidenheid. Ze ondersteunt hen - daar waar gewenst en mogelijk is - in het verbeteren van hun toekomstbestendigheid.
- Bij gronden in eigendom van Arnhem, worden afspraken gemaakt met de gebruikers/beheerders van de gronden om het initiatief duurzaam te borgen en toegankelijk te houden.
- Om de Arnhemse doelen en ambities te borgen, gelden er regels en voorwaarden ten aanzien van beheer en onderhoud van binnenstedelijke landbouwgronden in eigendom van Arnhem. Zie bijlage G. *Afwegingskader bewonersinitiatieven*.

Missie 3. Slim ruimtegebruik voor landbouw en voedselproductie in en om de stad.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Arnhem heeft ruim 2.500 fruit- en notenbomen in de openbare ruimte staan, waar iedereen van mag plukken[1]. Zie de stadslandbouw initiatieven kaart in bijlage C.
- Er is behoefte aan meer rustige plekken in de stad, geluidsluwe plekken waar inwoners kunnen wandelen en recreëren. Dit kunnen ook stadslandbouw locaties zijn.
- In veel wijken is er vraag naar ruimte om voedsel te produceren. Dit varieert van plukfruit en buurtmoestuinen in de openbare ruimte tot een toenemende vraag naar individuele/particuliere volkstuinen. De gemiddelde wachttijd voor een volkstuin in Arnhem bijvoorbeeld bedraagt 2,5 jaar.
- De laatste jaren is er een toenemende vraag naar landbouwgrond in en om de stad. Soms willen bestaande initiatieven uitbreiden omdat de vraag naar lokaal voedsel vanuit de stad groeit. Zo is er sprake van wachtlijsten bij een aantal Community Supported Agriculture (CSA's) zoals Kweekland en Hoeve Klein Mariëndaal.
- Ook dienen er zich nieuwe initiatieven aan. We zien een toenemend aantal burgerinitiatieven, burgercoöperaties en samenwerkingsverbanden (zoals Herenboeren, Land van Ons, Lenteland, Aardpeer etc.) die op zoek zijn naar landbouwgrond. Daarnaast is er onder bestaande agrariërs in het buitengebied ook meer behoefte aan landbouwgrond vanwege de toenemende extensivering van de landbouwsector.
- Bij veel stadslandbouw initiatieven is behoefte aan meer eenduidige en eenvoudige kaders (wet- en regelgeving). Soms lopen initiatieven tegen beperkingen op omdat er bijvoorbeeld waarden zoals landschap en erfgoed op een perceel rusten. De mogelijkheden om stadslandbouw te beoefenen zijn dan beperkt en/of er zijn vergunningen vereist wat de uitvoering complex maakt en afremt.
- Mogelijkheden voor de uitvoering van stadslandbouw-activiteiten variëren per bestemming/functie die er op een locatie rusten. Het betreft maatwerk.

Foto: Stadslandbouw Mooieweg

Visie / zo zien we het voor ons

- In Arnhem wordt ruimte gecreëerd voor stadslandbouw en eetbaar groen, door gebruik te maken van bestaande openbare ruimte of particuliere terreinen (dubbel ruimtegebruik).
- Stukken openbare ruimte met relatief weinig natuurwaarde en met kansen voor landschaps- en biodiversiteitsherstel (water- en bodemsturend) worden omgevormd naar meer klimaatadaptieve, biodiverse landschappen aangevuld met eetbaar groen.
- Elke Arnhemse wijk heeft minstens één buurtmoestuin.
- De functie ‘stadslandbouw’ wordt geborgd in de ruimtelijke planvorming in en om de stad op locaties waar stadslandbouw maatschappelijke meerwaarde creëert.
- Stadslandbouw/voedsel wordt integraal als wegingsfactor meegenomen in ruimtelijke plannen. Daarbij kijken we niet uitsluitend naar het creëren van nieuwe ruimte voor stadslandbouw, maar zoeken we ook oplossingen in koppelkansen met andere functies (meervoudige waardecreatie) en samenwerking met bestaande lokale initiatieven.
- Stadslandbouw/voedsel wordt een vast onderdeel van de belangenafweging in ons ruimtelijk beleid, en staat in relatie tot thema's als gezondheid, educatie, circulaire economie, klimaatadaptatie, biodiversiteit en dierenwelzijn.
- Stadslandbouw wordt waar mogelijk slim gekoppeld aan andere opgaven. Denk bijvoorbeeld aan het combineren van de woningbouwopgave met de eetbare stad: het realiseren van eetbaar groen in (nieuwbouw)wijken in de vorm van buurtmoestuinen, verticaal eetbaar groen, daktuinen etc. Waar kansen liggen om bestaande groenstructuren zoals parken en openbaar groen te verstevigen, laten we stadslandbouw initiatieven hierop aansluiten.
- Arnhem waardeert en koestert zowel bestaande agrariërs in het buitengebied als nieuwe burgerinitiatieven en burgercoöperaties, die mensen bij voedselproductie betrekken, bijdragen aan de versnelling van de landbouwtransitie en herstel van de biodiversiteit. Waar mogelijk verbinden we bestaande en nieuwe initiatieven, die elkaar kunnen aanvullen en/of versterken (koppelkansen).
- In Arnhem streven we een gezonde bodem na, zodat iedere Arnhemmer in de eigen tuin kan (moes)tuinieren.

Foto: Juuke Schoorl

Missie 4. Het versterken van de verbinding tussen stad en platteland, (stads)boer en burger.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Stad en land zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De stad heeft het platteland nodig voor zijn voedsel, zijn energie, voor waterberging en als plek voor ontspanning. Omgekeerd heeft het platteland de stad nodig als afzetmarkt voor zijn producten en diensten.
- Bijna 60 procent van de burgers ervaart een kloof tussen stad en platteland. Bij de boeren bedraagt dit ruim 85 procent.[2]
- Om ons voedsel te (her)waarderen is het belangrijk dat burgers weten waar hun eten vandaan komt en dat men begrip krijgt voor de afwegingen die op het boerenbedrijf worden gemaakt.
- Veel stadslandbouw-initiatieven in Arnhem ervaren een positieve binding tussen hen en omwonenden. Er is wel behoefte aan meer verbinding tussen de boeren in het buitengebied en inwoners van Arnhem, zowel vanuit sociaal-cultureel oogpunt (een andere levensstijl, andere overtuigingen en gedrag) als vanuit economisch oogpunt (afzetmogelijkheden).
- Stadslandbouw draagt bij aan verbinding tussen stad en ommeland en tussen producent en consument. Het brengt voedselproductie binnen het gezichtsveld van de stedelijke consument, waardoor voedsel uit de anonimiteit verdwijnt. Hierdoor groeit de waardering van voedsel in het algemeen en voor degene die het produceert.

Visie / zo zien we het voor ons

- Zowel stad en land, als boeren en burgers zijn nodig voor een omslag naar een toekomstbestendige, duurzame landbouw. Hier ligt een gedeelde verantwoordelijkheid.
- Arnhem zet in op een sterkere binding tussen stad en platteland en tussen (stads)boer en burger, gebaseerd op wederzijds respect, vertrouwen en wederkerigheid.
- Voedsel is de verbindende schakel. Arnhem investeert in de bewustwording en waardering van lokaal geproduceerde voedselproducten door de stedelijke consument.

4. Natuurinclusieve Landbouw

In de gemeente Arnhem bedraagt het totaal areaal aan landbouwgrond 1.919 hectare[4]. Dit is 19% van het totale grondgebruik in de gemeente. Daarnaast heeft de gemeente Arnhem 2.200 hectare bossen en parken in beheer. Een bij de omgeving passende, natuurvriendelijke en toekomstbestendige (stads)landbouw is wat in Arnhem wordt nagestreefd.

Natuurinclusieve landbouw is het uitgangspunt voor een gezonde balans tussen voedselproductie, natuur en milieu. Het is een duurzame vorm van landbouw die actief bijdraagt aan de kwaliteit en veerkracht van de natuurlijke omgeving.

DOEL : In Arnhem verbouwen we voedsel op een natuurinclusieve wijze

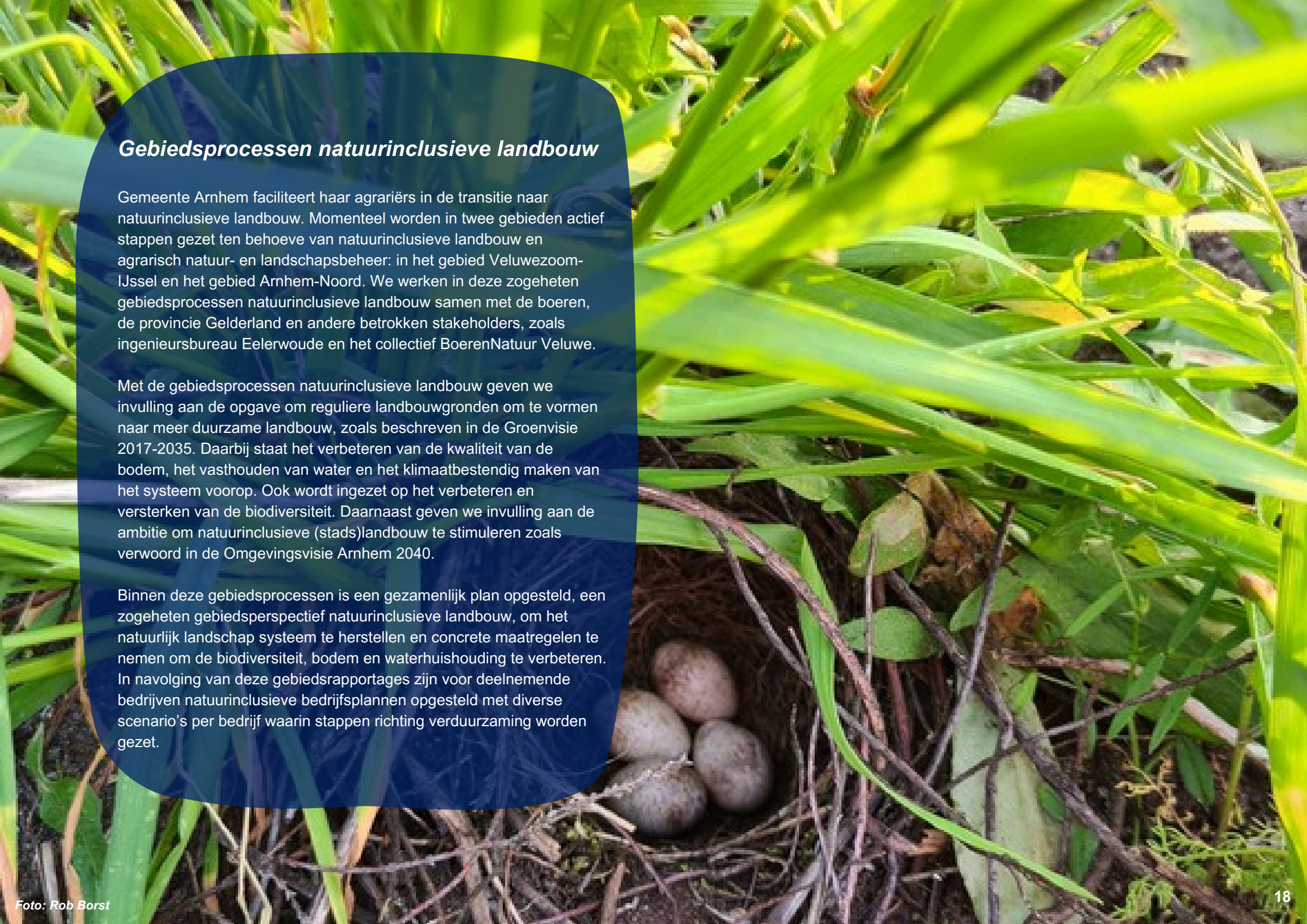
Missie 1. Gebruikers van landbouwgronden ondersteunen in de transitie naar natuurinclusieve landbouw.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Het totaal aan landbouwgronden in eigendom van de gemeente Arnhem bedraagt circa 387 hectare. Van deze gronden wordt per 2025 circa 173 hectare natuurinclusief beheerd, waarvan circa 73 hectare door de gemeente zelf (eigen beheer).
- Sinds 2019 faciliteert de gemeente Arnhem agrariërs in de transitie naar natuurinclusieve landbouw. De gemeente doet dat in samenwerking met agrarische ondernemers, de provincie Gelderland en andere betrokkenen, zoals ingenieursbureau Eelerwoude en het collectief BoerenNatuur Veluwe (voorheen Agrarisch Collectief Veluwe).
- Momenteel worden in twee gebiedsprocessen (op de Veluwezoom-IJssel en in Arnhem-Noord) actief stappen gezet ten behoeve van natuurinclusieve landbouw en agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Zie tekstvak *Gebiedsprocessen natuurinclusieve landbouw* p.18.[5]

Visie / zo zien we het voor ons

- De landbouwgronden in de gemeente Arnhem worden op natuurinclusieve wijze beheerd. Hier wordt een duurzame landbouw onder verstaan die actief bijdraagt aan de kwaliteit en veerkracht van de natuurlijke omgeving. Oftewel, het produceren van voedsel binnen de grenzen van milieu, natuur en landschap. Met oog voor dierenwelzijn, vitale bodems en behoud van biodiversiteit in en om het landbouwbedrijf.
- Bij de omschakeling naar natuurinclusieve landbouw houden we rekening met het behoud van een rendabel verdienmodel voor de boer.
- Pachtgronden die vrijkomen houden we in eigen beheer of we geven de gronden uit onder voorwaarden (zie tekstvak *Duurzame uitgifte van gronden* p.21).
- Arnhem ondersteunt de landelijke doelstelling om de biologische landbouw uit te breiden naar 15% in 2030.[6]
- Daar waar het landschapsysteem uit balans is, dragen gebruikers/beheerders in samenwerking met belanghebbenden bij aan systeemherstel met een focus op hydrologie, nutriëntenkringloop/bodem, biodiversiteit/connectiviteit en lokale markt/economie.
- Dit landschappelijk systeemherstel betreft gebiedsgedreven maatwerk; maatregelen kunnen variëren per gebied, afhankelijk van de belanghebbenden, factoren en variabelen in een gebied.

Gebiedsprocessen natuurinclusieve landbouw

Gemeente Arnhem faciliteert haar agrariërs in de transitie naar natuurinclusieve landbouw. Momenteel worden in twee gebieden actief stappen gezet ten behoeve van natuurinclusieve landbouw en agrarisch natuur- en landschapsbeheer: in het gebied Veluwezoom-IJssel en het gebied Arnhem-Noord. We werken in deze zogeheten gebiedsprocessen natuurinclusieve landbouw samen met de boeren, de provincie Gelderland en andere betrokken stakeholders, zoals ingenieursbureau Eelerwoude en het collectief BoerenNatuur Veluwe.

Met de gebiedsprocessen natuurinclusieve landbouw geven we invulling aan de opgave om reguliere landbouwgronden om te vormen naar meer duurzame landbouw, zoals beschreven in de Groenvisie 2017-2035. Daarbij staat het verbeteren van de kwaliteit van de bodem, het vasthouden van water en het klimaatbestendig maken van het systeem voorop. Ook wordt ingezet op het verbeteren en versterken van de biodiversiteit. Daarnaast geven we invulling aan de ambitie om natuurinclusieve (stads)landbouw te stimuleren zoals verwoord in de Omgevingsvisie Arnhem 2040.

Binnen deze gebiedsprocessen is een gezamenlijk plan opgesteld, een zogeheten gebiedsperspectief natuurinclusieve landbouw, om het natuurlijk landschap systeem te herstellen en concrete maatregelen te nemen om de biodiversiteit, bodem en waterhuishouding te verbeteren. In navolging van deze gebiedsrapportages zijn voor deelnemende bedrijven natuurinclusieve bedrijfsplannen opgesteld met diverse scenario’s per bedrijf waarin stappen richting verduurzaming worden gezet.

Foto: Rob Borst

Missie 2. Experimenteerruimte bieden aan nieuwe vormen van duurzame landbouw en teelt van nieuwe gewassen.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- De landbouw In Arnhem kenmerkt zich door 1.457 hectare aan grasland en groenvoedergewassen (zoals maïs), gevolgd door 444 hectare akkerbouw (denk aan granen, aardappelen, suikerbieten, peulvruchten en oliehoudende gewassen), 16 hectare tuinbouw open grond (teelt van groenten, fruit, bloemen, bomen en planten) en 8,5 hectare glastuinbouw (groenten).[7]
- In Arnhem zijn er 21 bedrijven met graasdieren zoals rundvee, melkvee, schapen, geiten en paarden) en 3 bedrijven met hokdieren (varkens).[8]
- Op Rijk der Heide vindt een pilot strokenteelt plaats, een vorm van duurzame landbouw, die actief bijdraagt aan de kwaliteit en veerkracht van de natuurlijke omgeving. Bij strokenteelt worden op één perceel verschillende gewassen in stroken naast elkaar geteeld. Ieder gewas wordt specifiek beheerd, waarbij gewaskeuze en strookbreedte belangrijk zijn. De eerste resultaten bieden perspectief.
- Diverse (stads)landbouw-initiatieven in en rond Arnhem experimenteren met nieuwe vormen van landbouw en verdienmodellen. Denk daarbij aan hopteelt, voedselbossen, het introduceren van oude gewassen en vertical farming.
- Er is vraag naar nieuwe vormen van het verwerken en afzetten van regionale voedselproducten. Denk hierbij aan gewassen en producten voor biobased bouwen/circulaire economie, eetbare stad/korte keten, textielindustrie en de eiwittransitie. Zo krijgen de waardeketens textiel en voedsel vanuit het beleidsveld circulaire economie (binnen de gemeente Arnhem) extra aandacht de komende jaren.
- Vanuit de Woondeal Arnhem-Nijmegen is de doelstelling om in 2025 25% circulair te bouwen, en in 2030 50%. Biobased materialen/grondstoffen zijn hiervoor noodzakelijk. Hierbij heeft de gemeente Arnhem een belangrijke rol in het mogelijk maken van lokale productie van biobased materialen.

Visie / zo zien we het voor ons

- Arnhem kent toekomstbestendige, natuurvriendelijke en bij het landschap passende (stads)landbouw met landschappelijke diversiteit, functionele agrobiodiversiteit en specifieke/streekeigen soorten.
- Er is diversiteit in agrarische bedrijven en bedrijfsvoeringen als motor voor een (stads)landbouw waar de natuur meetelt.
- Waar mogelijk wordt ingezet op multifunctionele landbouw, waarbij diensten worden geleverd aan de samenleving om zo te voorzien in een rendabel verdienmodel voor de boer. Denk hierbij aan agrarisch natuurbeheer, zorglandbouw, boerderijeducatie, boerderijwinkels/korte ketens, agrotoerisme/-recreatie en duurzame energieproductie.
- In Arnhem telen we gewassen die worden ingezet in de duurzame woonopgaven van de stad.
- In Arnhem zetten we in op het zoveel mogelijk sluiten van lokale circulaire korte ketens.
- In Arnhem werken we aan nieuwe vormen van verwerking en afzet van regionale voedselproducten, waaronder gewassen en producten voor biobased bouwen/circulaire economie, de eetbare stad/korte keten, de textielindustrie en de eiwittransitie.

Stikstof

Arnhem is gelegen nabij Natura 2000 gebieden: de Veluwe en de Rijntakken. Deze gebieden zijn gevoelig voor overmatige stikstof in de vorm van stikstofdioxide (NO_2) en ammoniak (NH_3). Dit veroorzaakt verzuring van de bodem, afname van de kwaliteit van oppervlaktewater, afname van de vitaliteit van ecosystemen zoals heide en bossen en verlies van biodiversiteit. Ook de bodemdiversiteit lijdt onder overmatige stikstof, waardoor de bodem minder CO_2 vastlegt, minder goed water kan vasthouden en mineralen sneller uitspoelen.

Binnen de gebiedsprocessen natuurinclusieve landbouw (zie tekstvak p.18) worden concrete maatregelen genomen om de biodiversiteit, bodem en waterhuishouding te verbeteren. Bij het opstellen van de individuele natuurinclusieve bedrijfsplannen worden, in afstemming met de agrariërs, ook scenario's doorgerekend waarbij wordt gekeken naar de verkleining van de veestapel. Daarnaast kan de landbouw een deel van de oplossing vormen door bijvoorbeeld de teelt van stikstofbindende gewassen. Verder kijken we samen met de agrariërs naar de mate en vorm van bemesting en bodemverbetering van de landbouwgronden.

De stikstofuitstoot en stikstofneerslag in Arnhem is niet alleen afkomstig uit de landbouwsector, maar ook uit andere sectoren zoals industrie en mobiliteit (verkeer), zowel binnen als buiten de gemeentegrenzen. Oplossingen vinden is een gedeelde verantwoordelijkheid, die uiteindelijk gevonden moeten worden in samenwerking met al de bovengenoemde sectoren. Met de aanstaande Arnhemse Stikstofscan (Stikstofagenda) geeft de gemeente Arnhem een samenhangend overzicht van al het beleid dat de gemeente Arnhem uitvoert om de stikstofproblematiek te benaderen. We houden daarbij rekening met beleid en regelgeving vanuit de Rijksoverheid en Provincie (bevoegd gezag Wet natuurbescherming), waaronder de recente kaderstelling zonering stikstof.

Foto: Beeldbank Arnhem, Fotograaf Leslie Goedhart

Missie 3. Boeren en tuinders waarderen voor de maatschappelijke ecosysteem diensten die zij leveren.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- In Nederland staan de biodiversiteit, waterkwaliteit en het bodemleven onder druk. Zo ook in Arnhem.
- Ook de biodiversiteit op het agrarisch bedrijf (agro-biodiversiteit) neemt af. Het verdienmodel van veel agrariërs staat onder druk. Zo is het aantal agrarische ondernemers de afgelopen tien jaar gehalveerd. In 2023 waren er 29 agrariërs actief in de gemeente Arnhem.
- Boeren en tuinders kunnen en willen ecosysteemdiensten leveren zoals landschapsbeheer, het vergroten van waterkwaliteit, een gezonde bodem en biodiversiteit, indien daar (net als voor natuurbeheerders) ook een vergoeding tegenover staat.
- Agrariërs in het buitengebied maken gebruik van pakketten met maatregelen ten aanzien van agrarisch natuur- en landschapsbeheer (ANLb). Hierbij valt te denken aan inrichtingsmaatregelen zoals het toepassen van één- of meerjarige kruidenrijke akkerranden, de aanleg van wintervoedselakkers, bodemverbetering en hakhoutbeheer (houtwallen/singels).

Visie / zo zien we het voor ons

- We koesteren de huidige boeren en tuinders en bieden perspectief voor toekomstige generaties.
- Er zijn natuurinclusieve verdienmodellen voor de boer. Het leveren van maatschappelijke ecosysteemdiensten zoals landschapsbeheer, het vergroten van waterkwaliteit, een gezonde bodem en biodiversiteit wordt waar mogelijk vergoed.
- “De beste buur van de natuur, is een boer die rekening houdt met de natuur.” aldus Martin Scholten, tijdens de aanschuiftafel Natuurinclusieve Landbouw.

Missie 4. Bewustwording en dialoog over natuurinclusieve landbouw groeit onder gebruikers van landbouwgronden.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Het is voor veel mensen onduidelijk wat natuurinclusieve landbouw inhoudt. Zie tekstvak *Duurzame uitgifte van gronden* p. 22, welke voorwaarden Arnhem daaraan stelt.
- Het is nog niet duidelijk waar we wat betreft natuurinclusieve landbouw nu staan in Arnhem. Welke maatregelen worden er bijvoorbeeld al op de (stads)landbouwbedrijven genomen?
- Het is nog niet duidelijk op welke wijze natuurinclusieve landbouw kan worden gecontroleerd (in tegenstelling tot biologische landbouw). Wanneer doe je het goed?
- Er is behoefte en noodzaak tot kennisdeling en ervaringsuitwisseling (bij zowel stadslandbouw initiatieven binnenstedelijk als in het buitengebied)

Visie / zo zien we het voor ons

- Landbouw, natuur en voedsel zijn waardevol en onlosmakelijk met elkaar verbonden.
- Eigenaren/verpachters en beheerders/gebruikers/pachters van gronden leren van elkaar, met respect voor ieders rol en professie.
- Arnhem monitort en evalueert natuurinclusieve landbouw.
- We bieden educatie over (stads)landbouw die rekening houdt met de natuur die er is en natuur die hoort bij het land(schap).

Duurzame uitgifte van gronden

Bij toekomstige openbare aanbesteding en publicaties voor de uitgifte van gronden (in de vorm van bruikleen, huur of pacht), maken we gebruik van een beleidskader met selectiecriteria aan de hand waarvan we toekomstige beheerders selecteren. Criteria waar onder meer op getoetst wordt, zijn de volgende onderwerpen: bestrijdingsmiddelen, biodiversiteit, bodemkwaliteit en bodemverbetering, afval/circulariteit en dierenwelzijn. Ook wordt gekeken naar de mate waarin een initiatiefnemer/ondernemer affiniteit en binding heeft met Arnhem en/of de regio en bijdraagt aan lokale/regionale afzet, de korte keten landbouw en de lokale economie. Verder wordt beoordeeld in hoeverre er maatschappelijke meerwaarde wordt gecreëerd en er sprake is van een lange termijn visie.

In nieuwe pacht-, huur- en/of bruikleenovereenkomsten worden randvoorwaarden ten aanzien van natuurinclusieve landbouw opgenomen. Voorbeelden van dergelijke randvoorwaarden zijn onder meer: minder tot geen drijfmest; minder tot geen kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen; geen gebruik van glyfosaat; minimale beregening en wateronttrekking; grondbewerking met weinig structuurschade.

De mate van randvoorwaarden verschilt per overeenkomst, afhankelijk van de context. Landbouwpercelen kunnen onderling immers sterk van elkaar verschillen, kijkend naar bijvoorbeeld het type landschap, type bodem en mate van gebruik en beheer. Per locatie wordt beoordeeld welk type gebruik/beheer en welke specifieke randvoorwaarden gewenst zijn, rekening houdend met de context. Kortom, het betreft maatwerk.

Foto: Rob Borst

5. Eiwittransitie

De eiwittransitie, of beter gezegd het herstel van de eiwitbalans binnen diëten en voedingspatronen, levert een belangrijke bijdrage aan duurzame productie en consumptie in Arnhem. Met het begrip transitie bedoelen we een impactvolle verandering naar een nieuwe gewenste werkelijkheid, het nieuwe normaal. Het nieuwe normaal is een gezonde balans van productie en consumptie van eiwitten, richting meer plantaardige eiwitten en minder, maar hoogwaardige, dierlijke eiwitten. Eiwit is een voedingsstof en bouwstof, te verkrijgen uit dierlijke en plantaardige bronnen.

Plantaardige eiwitten zijn afkomstig van planten en gewassen, die op hun beurt goed zijn voor de bodem. Eiwitrijke gewassen zijn namelijk een belangrijke bodemverrijker en stikstofbinder. Hoogwaardige dierlijke eiwitten zijn afkomstig van nutsdieren die worden gehouden met zo veel mogelijk ruimte voor hun natuurlijke leefgedrag. Zoals buiten zijn, geschikte natuurlijke voeding, leven met de seizoenen, rassen houden die van nature levensvatbaar zijn en geen chronisch antibioticagebruik. Een gezond dier draagt ook bij aan het beperken van gezondheidsrisico's voor de mens. Voor een gezonde eiwitbalans zouden we in Nederland gemiddeld ook minder eiwitten kunnen eten.

DOEL : In Arnhem stimuleren we een gezonde eiwitbalans, richting meer plantaardige eiwitproductie en -consumptie

Missie 1. Er zijn lokaal geteelde, eiwitrijke en plantaardige producten/gewassen beschikbaar voor humane consumptie.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Op Rijk der Heide loopt een pilot van plantaardige strokenteelt met o.a. boekweit teelt.
- In het Spijkerkwartier worden oesterzwammen circulair geteeld op koffiedik door Spijkerzwam.
- Rondom Arnhem wordt door het bedrijf "Lekker Lupine" lupine, een peulvrucht, geteeld.
- Er is sprake van een landelijke samenwerking in de producentenorganisatie "de eiwitboeren van Nederland".
- Er is sprake van een landelijke samenwerking van ketenpartijen in de "Bean Deal", officieel de Green Deal Eiwitrijke Gewassen. Het doel is opschaling van de Nederlandse teelt en verwerking van eiwitrijke gewassen, primair bestemd voor humane consumptie.
- Op de landbouwgronden van de Kemperheide worden klaver/luzerne mengsels verbouwd voor veevoeder. Klaver en luzerne zijn allebei eiwitrijke gewassen, die hier de gangbare snijmaïs vervangen.

Visie / zo zien we het voor ons

- Op de (stads)landbouwgronden in en om Arnhem worden meer plantaardige eiwitrijke gewassen geteeld. Daar waar haalbaar en wenselijk, zetten we in op een verschuiving naar tenminste 50% plantaardige teelt op beschikbare gronden. Het doel is dat deze plantaardige teelt geschikt is voor humane consumptie en de lokale afzetmarkt.

Missie 2. Telers, makers en aanbieders van plantaardige producten ervaren een aantrekkelijk ondernemersklimaat.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- In Arnhem wordt lokaal graan tot onder andere ambachtelijk desembrood verwerkt, door Bakkerista.
- In Arnhem worden met behulp van lokale granen meerdere lokale biertjes gebrouwen, denk aan Graangeluk, Brouwerij Durs, Gerst van Freek etc.
- In de omgeving Arnhem verwerkt Baltussen Conserven in Driel peulvruchten van Nederlandse bodem.
- In Arnhem zien we een afwezigheid van een ondernemersvereniging gericht op het stimuleren van plantaardige eiwit productie en -consumptie.
- Er is momenteel onvoldoende kennis, netwerk en inzicht in verwerkings- en afzetmogelijkheden van lokaal geteelde eiwitrijke gewassen.
- Landelijk dragen initiatieven binnen de Bean Deal, een onderdeel van de nationale eiwitstrategie, bij aan een meer plantaardige eiwitketen door het:
  - verhogen van Europese eiwit zelfvoorzienendheid;
  - verbetering van bodemvruchtbaarheid;
  - bevorderen van duurzame landbouwpraktijken;
  - bijdrage aan milieuvoordelen door vermindering van o.a. uitstoot broeikasgassen, landgebruik, verzuring, vermesting en watergebruik ten opzichte van níet plantaardige teelten/landgebruik voor humane consumptie;
  - bijdrage aan gezondheidsvoordelen bij een gevarieerd eetpatroon door de consument.

Visie / zo zien we het voor ons

- We investeren in Arnhem in het realiseren van een vruchtbare samenwerking tussen telers, makers en aanbieders van plantaardige eiwitrijke producten. Zodat lokaal geteelde producten hun weg vinden naar de (lokale) afzetmarkt waarin de bewuste consument kiest voor een meer plantaardig eetpatroon.

Missie 3. Bewustwording over het belang van een meer plantaardig eetpatroon groeit onder consumenten.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- In Arnhem ontbreekt een gezamenlijke inzet tot het stimuleren van een meer plantaardig eetpatroon bij inwoners en gebruikers van de voedselomgeving.
- Landelijk: uit gedragsinterventies en nationale ambities is gebleken[9] dat slechts een klein deel van de inwoners bewuste keuzes maakt over hun eigen eetpatroon en de rol van plantaardige eiwitten daarin.
- Landelijk zijn er diverse bewustwordingscampagnes gericht op een meer plantaardig eetpatroon.

Visie / zo zien we het voor ons

- We helpen zoveel mogelijk consumenten in Arnhem naar een gezond en meer plantaardig eetpatroon, deze omvat:
  - voldoende variatie, ook bij eiwitten van plantaardige bron;
  - bewust gebruik van bewerkte levensmiddelen;
  - meer groenten, peulvruchten, paddenstoelen en noten als vervanger van vlees, vis of zuivel, niet alleen ‘voor erbij’;
  - lokaal voedsel, waarbij het bekend is waar dit vandaan komt.

Missie 4. Er is een groei in het plantaardige aanbod in de voedselomgeving.

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- De gemeente Arnhem heeft deelgenomen aan het programma Gelderland van Morgen, met als belangrijkste veranderingen:
  - het voedselaanbod is verduurzaamd;
  - er staan meer plantaardige gerechten op het menu;
  - voedselverspilling is verminderd;
  - er wordt meer aandacht besteed aan bewustwording rond het voedselaanbod.
  - Bij lunches of diners die de gemeente Arnhem organiseert, is veganistisch eten het uitgangspunt. Toepassing van ‘Carnivoor? Geef het door!’ - plantaardig is de sociale norm.

Visie / zo zien we het voor ons

- We zorgen samen met de voedsel aanbieders in Arnhem voor een gezonde voedselomgeving waarin een plantaardige voedselkeuze makkelijk en normaal wordt.
- De gemeente Arnhem hanteert de volgende inkoopvoorwaarden voor inkoop van eten en drinken, op basis van een ingroeimodel met als doel te realiseren in 2030:
  - 67% van de ingekochte producten zijn volledig plantaardig en/of rijk aan plantaardig eiwitten;
  - 33% van de ingekochte producten bevatten en/of zijn volledig dierlijk en/of rijk aan dierlijke eiwitten.[10] Aan de dierlijke eiwitten worden voorwaarden gesteld gericht op dierenwelzijn en gezondheid.

Foto: Michel Lammerse

6. Duurzame Consumptie

Het vierde thema waar Arnhem aan wil werken, is duurzame consumptie van voedsel. Duurzame consumptie is de bewuste consumptie van voeding waarbij de nadruk ligt op het minimaliseren van de milieu-impact en het bevorderen van gezondheid en welzijn. Dit omvat het kiezen voor seizoensgebonden, lokale, plantaardige producten en het vermijden van (voedsel)verspilling. Duurzame consumptie streeft ook naar de toegankelijkheid van gezond voedsel voor alle consumenten waarbij betaalbaarheid een belangrijk onderdeel is. Kortom, een thema dat ons allemaal raakt.

DOEL : In Arnhem eten inwoners duurzaam en gezond

Missie 1. Een goede maaltijd is voor iedereen toegankelijk

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Niet iedereen in Arnhem heeft toegang tot gezond voedsel. De verschillen zijn groot en onderzoek wijst uit dat mensen in een kwetsbare sociale economische positie een slechtere gezondheid hebben dan mensen met een hoger inkomen en/of opleiding. Dit kan tot grote fysieke, mentale en sociale problemen leiden.[11]
- In Arnhem leven tienduizenden mensen in armoede, of net op de armoedegrens. 6,7% van de inwoners hebben in 2024 een bijstandsuitkering.[12]
- Voor inwoners met een lager inkomen is gezond eten soms te duur of te ingewikkeld. Zij eten bijvoorbeeld te weinig verse groente, fruit en vezels, en juist veel bewerkt voedsel, vet en suiker. Het vraagt om een vertrouwensrelatie om deze groep te bereiken.
- Stadslandbouw initiatieven vergroten de toegang tot voldoende en gezond eten voor mensen met lage- en middeninkomens.[13]
- Binnen het Nationaal Programma Arnhem-Oost (NPAO) loopt momenteel een aanpak rondom het aanbieden van gezonde schoolmaaltijden op vijf scholen waar dat hard nodig is. Bij deze schoolmaaltijden wordt zoveel mogelijk uitgegaan van de inzet van lokale leveranciers. Het afgelopen jaar zijn meerdere scholen in heel Arnhem gestart met het aanbieden van schoolmaaltijden, vanwege de beschikbare middelen in de rijksregeling. In de nieuwe Rijksbegroting wordt wederom geld gereserveerd voor schoolmaaltijden.

Visie / zo zien we het voor ons

- Iedere Arnhemmer heeft dagelijks recht op een betaalbare en gezonde maaltijd.
- De gezonde maaltijden en verse producten aan kwetsbare mensen worden op voor hen bekende locaties in de wijk aangeboden (zoals buurtcentra, scholen, de Voedselbank, standplaatsen van de Blauwe Tomaat, etc.) in samenwerking met professionals in de wijk (zoals wijkmanagers en buddy's, scholen en (sport)verenigingen).

Missie 2. Het wordt makkelijker om een gezonde keuze in de voedselomgeving te maken

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- In Arnhem had 49% van de mensen overgewicht in 2022, waarvan 17% ernstig overgewicht heeft[14] (vergelijkbaar met de rest van Nederland).
- Een belangrijke oorzaak voor een ongezonde leefstijl is een ongezonde voedselomgeving.[15] Denk bijvoorbeeld aan het aanbod van fastfood in de buurt van scholen, weinig beschikbaarheid van verse groente of reclame voor ongezond eten in de openbare ruimte.
- Er is steeds meer ongezond voedselaanbod; 80% van de producten in de supermarkt past niet in de Schijf van Vijf. Ons gezondheidsbeleid streeft ernaar dat de gezonde keuze de makkelijkste keuze is, vooral voor kinderen en jongeren.
- Educatie over voedselproductie/moestuinles en gezonde voeding leiden tot hogere groente- en fruitconsumptie. Het bevordert interesse in het eten van groenten en fruit op lange termijn. Door natuur- en milieueducatie (van o.a. Natuurcentrum Arnhem) en programma's zoals Jong Leren Eten leren kinderen van jongs af aan over thema's als natuur en duurzaamheid.
- Steeds meer basisscholen zijn in meer of mindere mate bezig met voedseleducatie. Denk aan het programma Arnhemse Aanpak Schoolmoestuinen (AAS) en het lesprogramma Smaaklessen.

Visie / zo zien we het voor ons

- We streven in Arnhem naar een gezonde voedselomgeving. Daarbij is het belangrijk dat iedereen mee kan doen. Gezonde keuzes worden de makkelijke keuzes. Hierbij werken we met het begrip 'positieve gezondheid', waarbij we vanuit een brede invalshoek naar gezondheid kijken en de nadruk leggen op het bevorderen van eigen regie en veerkracht van mensen. Een gezonde leefstijl, psychische gezondheid, meedoen in de samenleving en zelfredzaamheid zijn daarbij belangrijk. Zo zien we samen koken en eten als een belangrijke manier om te leren over gezond voedsel, om mensen te ontmoeten en om actief te worden in de maatschappij. We zetten dus breed in om de voedselomgeving gezonder te maken. Van gezonder voedselaanbod buiten de deur tot eetbaar groen in de openbare ruimte.
- Educatie vormt een belangrijk middel om duurzame consumptie van voedsel beter in Arnhem te verankeren. Om een blijvende verandering te stimuleren is het belangrijk om al van jongs af aan te beginnen met educatie op het gebied van voeding en gezondheid.

Foto's:VTV Arnhem Braamberg, Fotograaf Benjamin Nazareth

Missie 3. Inwoners eten meer voedsel van dichtbij

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Voedselketens tussen producent en consument zijn vandaag de dag vaak lang. Voedsel legt vaak vele kilometers af, waarbij grote hoeveelheden CO_2 worden uitgestoten, voordat het op ons bord ligt. Een gemiddelde maaltijd legt 35.000 km af.[16]
- Mensen vervreemden van hun eten. Men weet niet meer wie, hoe en waar hun voedsel verbouwd wordt. Laat staan wat de eerlijke prijs van het eten daadwerkelijk is.
- Regionaal geteelde producten zijn over het algemeen niet makkelijk beschikbaar voor de stedeling. Daarentegen zijn er unieke Arnhemse bedrijven die al lange tijd actief zijn in de korte voedselketen doordat zij produceren voor de lokale markt (zoals Horsterhof, GraanGeluk, ArnhemAngus, PuurLand, IJsseloord, Peeze) of producten uit de regio afnemen (Estée Strooker, Foodvia, Bakkerista, Pickle the wickle, etc.).
- De vraag naar voedsel van dichtbij groeit. Dit uit zich onder meer in groeiende wachtlijsten bij volkstuincomplexen en CSA's, alsmede de overdadige wildpluk (van o.a. paddenstoelen en kastanjes) in de bossen en parken van Arnhem.

- ***Visie / zo zien we het voor ons***
- Een regionale en duurzame voedselketen tussen boeren en burgers, producenten en afnemers, die bijdragen aan het sluiten van voedselkringlopen.
- Ondersteund door een fijnmazige, groene stadsdistributie en (kleinschalige) verwerkingslocaties.
- We streven ernaar om in Arnhem 15% van het voedsel uit de eigen regio te voorzien, door de zichtbaarheid, het dagelijkse gemak en de beschikbaarheid van lokaal voedsel te vergroten. Op dit moment bedraagt het percentage 4-5% dat we dagelijks uit de regio consumeren.

Missie 4. Inwoners, bedrijven en organisaties verspillen minder voedsel

Huidige situatie / dit is wat we constateren

- Ongeveer een derde van al het voedsel op de wereld bereikt nooit iemands maag. Voedselverlies/-verspilling is dus een groot probleem, vanuit het oogpunt van voedselzekerheid, maar ook vanuit duurzaamheid. Bij voedselproductie komt veel water- en energieverbruik kijken, net als CO_2-uitstoot. Door het voedsel dan niet op te eten, is dit allemaal voor niets geweest. In veel delen van de keten gaat voedsel verloren: bij de boer, de opslag, vervoer, de winkels en de horeca. Maar het grootste deel verspilt de consument thuis.[17] Hoewel huishoudens de afgelopen jaren iets minder verspillen, is de totale voedselverspilling nauwelijks minder geworden. Gemiddeld gooit een huishouden 35 kilo eten per jaar weg.
- Wereldwijd wordt ongeveer 30% van al het voedsel weggegooid. In Nederland is dat ongeveer 25%.[18] In 2022 was de gemiddelde verspilling van vast voedsel bij de Nederlandse consument thuis 33,4 kg per persoon per jaar. Dit is 8,9% van de totaal gekochte hoeveelheid voedsel.[19] De Verenigde Naties willen in 2030 de wereldwijde voedselverspilling terugdringen met 50% ten opzichte van het referentiejaar 2015. Ook de Europese Unie en Nederland geven aan dat ze de helft minder voedsel willen verspillen. Dit vraagt om een vertaling van beleid en actie op gemeentelijk niveau.
- In Arnhem wordt de horeca aangemoedigd om stappen te zetten naar minder voedselverspilling en een meer plantaardig menu.
- Ook gemeente Arnhem zet in op verduurzaming van het bedrijfsrestaurant. Met Appèl is in februari 2022 een cateraar gevonden met dezelfde duurzame ambities om voedselverspilling terug te dringen en meer plantaardige eiwitten te gebruiken in het menu.

Visie / zo zien we het voor ons

- Bedrijven, organisaties en inwoners zijn zich bewust van hun voedselverspilling en weten welke maatregelen ze kunnen nemen om hun afval te reduceren.
- De gemeente Arnhem gaat voedselverspilling binnen de eigen organisatie tegen. In 2023 heeft ze 61% minder voedsel verspilt in haar bedrijfskantine, door deelname aan het project Gelderland van Morgen. (Dit leidde tot een besparing van €4.155 per jaar.) Gestreefd wordt om geen voedsel te verspillen en reststromen te benutten.

Foto: Rinus Baak

7. Totstandkoming visie | Arnhem denkt mee

Bij het maken van deze visie was de inbreng van Arnhemmers van cruciaal belang. Voedsel raakt ons immers allemaal. We hebben inwoners op verschillende manieren weten te betrekken. Het startpunt vormde het door het college vastgestelde plan van aanpak, inclusief participatietraject. Zie Raadsbrief en Plan van Aanpak. Om vervolgens burgers, bedrijven/ organisaties en bestuurders van de stad te raadplegen via:

1. Gethematiseerde bijeenkomsten, ook wel aanschuiftafels genoemd;
2. Verdiepende interviews in de wijken;
3. Een excursie (voedselsafari) langs praktijkvoorbeelden met raadsleden en fractievolgers;
4. Een online enquête via het Digipanel van Arnhem.

In de bijlage Participatie is een overzicht van alle vertegenwoordigde partijen toegevoegd.

Aanschuiftafels

In vier bijeenkomsten hebben circa honderd belanghebbenden meegedacht over de thema's stadslandbouw, natuurinclusieve landbouw, eiwittransitie en duurzame consumptie. Onder de belanghebbenden bevonden zich talrijke initiatiefnemers en vrijwilligers op het gebied van stadslandbouw en voedsel, agrarische ondernemers, horecaondernemers, professionals op het gebied van natuureducatie, wetenschappers, ambtenaren, (beleids)makers, politici en geïnteresseerde inwoners.

Foto: Rinus Baak

Essentie aanschuiftafels

Foto: Rinus Baak

Aanschuiftafel Stadslandbouw

- Koester de diversiteit aan initiatieven die de stad rijk is. Een initiatief is levensvatbaar als er kartrekkers zijn, deelnemers/klanten, grond en kennis.
- Biedt letterlijk meer ruimte voor stadslandbouw. Volkstuinen kennen lange wachtlijsten. De grond is schaars. Wees creatief. Denk bijvoorbeeld al aan de tekentafel mee over eetbaar groen in de (nieuwe) wijk. Overweeg een aparte ‘stadslandbouw’ bestemming. Wat je waar doet is maatwerk.
- Vergroot de meerwaarde en erkenning van stadslandbouw en de toegevoegde waarde op natuur en biodiversiteit, sociale cohesie, gezondheid en welzijn, klimaat en economie.
- Natuurlijk kunnen we niet al het voedsel voor onze inwoners in de stad verbouwen. Combineer kleine wijkgerichte initiatieven met meer grootschalige landbouw in het buitengebied. Zoek verbinding met het ommeland. Creëer meer verkoopplekken in de stad voor producten uit de regio. Werk aan waardering, bekendheid en vindbaarheid.

Wat kunnen we doen om duurzamer en gezonder te eten in Arnhem?

Welke route nemen we naar meer natuurinclusieve landbouw in Arnhem?

Foto: Rinus Baak

Aanschuiftafel Natuurinclusieve landbouw

- Arnhem heeft een unieke positie met haar grote natuurgebieden en vruchtbare landbouwgronden. “De beste buur van de natuur, is dan ook een boer die rekening houdt met de natuur.”
- “Bundel krachten in een gebiedsgedreven aanpak. Geef ruimte voor een ieder om dit op een eigen wijze invulling te geven”, aldus Martin Scholten, strategisch adviseur Wageningen UR en lid commissie-Remkes. “Diversiteit in bedrijven en bedrijfsvoeringen als motor voor een (stads)landbouw die rekening houdt met de natuur.”
- De deelnemers aan de aanschuiftafel waren het er unaniem over eens dat de boeren en tuinders er niet alleen voor moeten staan in de omschakelen naar een meer natuurinclusieve manier van landbouw. De samenleving heeft hier ook een rol in. Laten we boeren waarderen voor de maatschappelijke diensten die zij leveren. Stimuleer elkaar op een positieve wijze. Geef experimenteerruimte en (ontwikkel)tijd. Stel pachtgronden langdurig beschikbaar.
- Verder valt het op dat het niet voor iedereen duidelijk is wat onder natuurinclusieve landbouw wordt verstaan. Wat is de huidige stand van zaken in Arnhem? En wanneer voldoen we er met z’n allen aan?

Hoe realiseren we een gezonde eiwitbalans in Arnhem?

Foto: Michel Lammerse

Aanschuiftafel Eiwittransitie

- “We zitten in de roaring twenties van de eiwittransitie”, zei nationale eiwitcommissaris Jeroen Willemsen tijdens de derde aanschuiftafel. “De vleesconsumptie daalt, prijzen van plantaardige alternatieven en vlees liggen steeds dichter bij elkaar. Plantaardig is steeds vaker goedkoper en ook supermarkten accepteren lagere marges zodat de omzet stijgt. Een volgende stap is nu minder import van plantaardige eiwitten en méér regionale productie.”
- Terwijl buiten de regen losbarstte, buitelden binnen de ideeën over elkaar heen: “Telers zijn gebaat bij lange termijn afspraken waarbij aanbod en afzet van plantaardige eiwitten gegarandeerd zijn. De gemeente kan daar een rol in spelen door bijvoorbeeld een transitievergoeding te bieden voor omschakeling. Of deals te sluiten waarbij publieke aanbestedingen of subsidies gekoppeld worden aan doelstellingen voor plantaardig aanbod, bijvoorbeeld bij festivals, in ziekenhuizen, scholen, sportkantines, dierentuinen of musea.”
- Ook kan de gemeente veel betekenen in marketing: Door lokale ondernemers een podium te bieden en te belonen, geef je ze een zetje in de rug. Ook is het belangrijk kennisuitwisseling te stimuleren tussen groene ondernemers en netwerken te bouwen. Wellicht kan Arnhem werk maken van een rem op fastfoodketens en door samen op te trekken met buurtgemeentes? En wie weet een meerjarige campagne om plantaardig te stimuleren? Ook challenges in wijken werken goed. “Om inwoners mee te krijgen is het belangrijk dat je ze iets geeft, niet iets afneemt”.
- En hoe mooi zou het zijn om voedselbeleid te koppelen aan bijvoorbeeld armoedebeleid, of interculturele uitwisseling? Er valt bijvoorbeeld op plantaardig gebied nog veel te leren van bijvoorbeeld de Marokkaanse of Indiase keuken.

Foto: Rinus Baak

Hoe verbouwen we samen meer voedsel in en voor de stad?

Aanschuiftafel Duurzame consumptie

- “Organiseer een laagdrempelig foodfestival in Arnhem, dat rondreist door verschillende wijken”. “Zoek de verbinding met het achterland, bijvoorbeeld de Achterhoek”. “Waardeer wat er al aan initiatieven is in de stad Arnhem, vergroot de zichtbaarheid ervan en laat de diversiteit zien”. “Faciliteer de Arnhemse voedselbeweging, en zoek vooral de verbinding met allerlei groepen in de stad”. “Stel een helder doel, bijvoorbeeld 20% lokaal voedsel binnen 10 jaar”. “Maak een lokaal keurmerk en werk met een lokale munt, zodat er een lokale voedseleconomie ontstaat.”
- ‘Voedsel verbindt’ was misschien wel de meest gehoorde term op deze levendige avond, waarvan het thema ‘duurzame consumptie’ was. Met de term duurzaam werd gelijk korte metten gemaakt. Te abstract, te technisch ook. Kijk liever naar de waarden van ons eten. Begrippen als vertrouwen, zuiverheid, wederkerigheid, verantwoordelijkheid en liefde zorgen voor verandering van ons voedselsysteem.
- Opmerkelijk was de wens van álle aanwezigen om te gaan werken met de enorme hoeveelheid voedselinitiatieven die Arnhem al rijk is. Maak ze zichtbaar, steun ze, zorg voor educatie over voedsel. Maar ga geen nieuwe initiatieven starten. En zoek vooral verbinding met de enorme culturele diversiteit binnen de Arnhemse bevolking. Of je nu in Presikhaaf woont, in Geitenkamp of in de Burgemeesterswijk, voedsel is van ons allemaal.

Wat viel nog meer op?

- Een hoge respons onder de 150 stadslandbouw-initiatieven;
- Deelnemers hadden veelal een professionele/zakelijke achtergrond, aanverwant aan de thema's;
- Kenmerken: pioniers in het veld, reeds overtuigd van het belang van voedsel voor de stad; verschillende manieren waarop daaraan gewerkt wordt; m/v redelijk evenredig verdeeld; deelnemers in de leeftijdscategorie werkend en/of vrijwilliger (indicatie 25-70); geletterd en midden/hoog opgeleid; veelal wit en van Westerse (Nederlandse) afkomst;
- Ongeveer een kwart van de deelnemers nam aan 2 of meerdere tafels deel;
- Tijdens alle tafels waren vertegenwoordigers van de gemeente Arnhem aanwezig;
- De bredere thema's over stadslandbouw en duurzame consumptie konden rekenen op een hoge opkomst. De opkomst was lager bij tafels met de meer specifieke thema's zoals natuurinclusieve landbouw en eiwittransitie.

Foto: Rinus Baak

Geluiden uit de wijk

Naast de input van deelnemers aan de aanschuiftafels, wilden we ook graag de stem horen van kwetsbare doelgroepen in de wijken zelf. Inwoners die we als gemeente niet vanzelfsprekend bereiken, maar wiens meningen en ervaringen heel waardevol zijn. Om een breder geluid te horen over de toekomst van ons voedsel zijn we actief de wijk in gegaan. Zo schoven we aan bij diverse (burger)initiatieven in Rijkerswoerd, Malburgen, Presikhaaf en Geitenkamp om input op te halen. Hierbij de belangrijkste inzichten en aanbevelingen:

Inzichten

Presikhaaf University in Presikhaaf

- Veel gezinnen/bewoners kunnen via scholen, sportverenigingen maar ook wijkmanagers en buddy's bereikt worden.
- Vers eten is duur. Veel mensen die op een flat wonen willen meer zelfvoorzienend worden in het verbouwen van hun groenten en kruiden. Bij nieuwe Nederlanders is deze kennis vaak nog aanwezig. De gelegenheid is er alleen niet.
- Vegetarisch en vegan eten leeft niet echt onder jongeren. Wel zijn ze meer bewust over het tegengaan van voedselverspilling (via Too good to go, de Blauwe Tomaat en tweede leven brood van Bakkerij Hilvers) en gezond eten (belang van ontbijten, fruit, water in plaats van frisdrank, snacks, intake van calorieën).

Vlindertuin in Geitenkamp

Foto: Vlindertuin Geitenkamp, Fotograaf Herman KleinJan

- Een tuin polariseert niet. Men verschilt misschien onderling van mening, maar men luistert wel naar elkaar en voert uiteindelijk een gezamenlijke strijd tegen de slakken.
- Het sociale en verbindende karakter van de tuin is misschien wel de belangrijkste meerwaarde: Aansluiting bij het normale leven vinden, samen bezig zijn, nieuwe mensen ontmoeten.
- Veel mensen in de wijk kiezen voor bestrating omdat een tuin ook een zorg is.
- De Vlindertuin wordt zo biologisch mogelijk beheerd. Er worden geen pesticiden toegepast.
- Eiwittransitie? De eerste stap is om groenten überhaupt te leren kennen, gebruiken en smaken. Dan kleine gebaren als recepten uitwisselen en groenten tasjes uitdelen.

Stadslandbouw Mooieweg in Rijkerswoerd

Foto: Stadslandbouw Mooieweg, Fotograaf Herman KleinJan

- Mensen doen hier vrijwilligerswerk om iets terug te doen voor de Nederlandse maatschappij;
- De belangrijkste redenen om zelf voedsel te verbouwen: buiten zijn, met je handen werken, je ziet dingen groeien, nieuwe contacten maken, kennismaken met nieuwe gewassen.
- Er is veel belangstelling voor meer exotische (en onbespoten) gewassen zoals sopropo, okra, kousenband, kardoen en munt die mensen herkennen uit hun jeugd en normaliter alleen in de toko te koop zijn.
- Op de stadsmoestuinen gebruikt men geen kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen. Men voert discussie over hoe de grond te bewerken (wel of niet ploegen), hoe grond te voeden (bokashi?) en wat te doen tegen de slakken.
- Men is eigenlijk niet bewust bezig met de eiwittransitie. Al wordt er wel geëxperimenteerd met de teelt van bijvoorbeeld kikkererwten en bonen.
- Plannen naar de toekomst toe: Meer verbinding met de wijk realiseren. Grond behouden. Extra tunnelkas.

- De problemen in Malburgen (met 70 nationaliteiten en armste postcodegebied van Nederland) zijn te groot voor duurzaam en gezond eten. Meer biologisch en plantaardig eten zijn geen thema's.
- Als je je niet goed voelt, doe je niks. Je gaat slecht voor jezelf zorgen. Je kiest voor eten dat geluksgevoel geeft (vet, zout & suiker) en geen moeite kost (kant-en-klaar, ultrabewerkt voedsel). Je leeft niet, je bent aan het overleven.
- Creëer perspectief voor alleenstaanden en armen. Dus help mensen aan het (vrijwilligers)werk. Leer de Nederlandse taal. Stimuleer om uit huis te komen.
- Doe wat nodig is zodat de gemeenschap op eigen kracht gezond wordt. Faciliteer en ondersteun mensen om het zelf te doen. Werk samen met professionals die in de wijk actief zijn. Via hen bereik je de gemeenschap.

Foto: Huis vóór de Wijk in Malburgen

Huis vóór de Wijk in Malburgen

Aanbevelingen

- ‘Een gezonde gemeenschap, maakt gezonde keuzes’.
- Blijf stadslandbouw-initiatieven steunen met het beschikbaar stellen van grond.
- Biedt meer ruimte aan plukfruit mogelijkheden/ eetbaar groen in de openbare ruimte. Leg dit samen met inwoners aan.
- De vraag naar volkstuinen is groot. Inventariseer waar uitbreidingsmogelijkheden zijn.
- Maak gezond eten betaalbaar. Faciliteer samen koken, eten en ontmoeten. Biedt mensen met een kleine portemonnee een warme maaltijd aan (wellicht via Gelre pas). Biedt langdurige continuïteit aan goede initiatieven als het schoolontbijt.
- Ondersteun de mensen die initiatiefrijk zijn en de sleutelrol (of ambassadeursrol) kunnen en willen dragen. Beloon vrijwilligers. Werk samen op basis van vertrouwen.
- Werk samen met professionals die in de wijk wonen en/of langdurig verbonden zijn met de bewoners. Maak gebruik van hun kennis en ervaring en zorg dat zij degene zijn die zichtbaar en present zijn. Ondersteun hen in wat ze nodig hebben om gemeenschappen te bouwen rondom de thema’s stadslandbouw en voedsel.
- Vergroot de bewustwording van goed eten. Maak voorlichting visueel, noem voorbeelden, kies voor eenvoudig taalgebruik.

Foto: Stadslandbouw Mooieweg

Voedselsafari

Met drie geïnteresseerde raadsleden, één fractievolger, wethouder en beleidsteam bezochten we drie verschillende praktijkvoorbeelden. Met als doel verdieping en toelichting op de inhoudelijke thema's van de visie.

Inzichten

Hoeve Klein Mariëndaal: toont het belang van meerwaarde van voedsel voor de unieke meervoudige aanpak van zorg, horeca, voedselproductie op één locatie. Duidelijk wordt dat het verdienmodel vooral werkt op basis van vertrouwen, gemeenschapszin, gedeeld risico en wederkerigheid. De locatie en oogstaandelen voor de moestuin zijn laagdrempelig en toegankelijk voor iedereen (mits je op loop- of fietsafstand van de locatie woont). Sociaal ondernemen voert de boventoon. Daarmee creëer je een duurzame en gezonde voedselomgeving voor je inwoners.

Hoeve Klein Mariëndaal

Foto: Hoeve Klein Mariëndaal, Fotograaf Eva Broekema

Foto: Strokenteelt Rijk der Heide, Fotograaf Rob Borst

Rijk der Heide

Aan de bosrand in het noordelijk buitengebied van Arnhem scharrelen Bonte Bentheimer landvarkens als ijverige bosbeheer medewerkers. Eigenaar van het grondgebied is de gemeente Arnhem. De gemeente werkt aan inzichten en oplossingen voor agrarisch natuurbeheer op eigen landbouwpercelen als voorbeeld voor omliggende gebieden.
De natuur floreert er goed, met een hoge biodiversiteit en aantrekkelijk voor fauna. De opbrengst van de landbouwgewassen zoals boekweit zijn redelijk, maar vinden nog met moeite hun weg naar geschikte verwerking en lokale afzetmogelijkheden. Natuur voert de boventoon in de pilot, waar gedegen agrarisch ondernemerschap cruciaal is voor een natuurinclusief verdienmodel.

Plantaardige lunch

Met een volledig plantaardige picknick lunch van Enig Alternatief verbinden we productie en consumptie als gespreksonderwerp aan elkaar. Over smaak valt te twisten en toch kan iedereen een smakelijk gerecht waarderen. Met aandacht bereid, met lokale, herkenbare ingrediënten, voedzaam en energiegevend. Smaakt naar meer!

Park Klarenbeek

Een toonbeeld van hoe park- en natuurbeheer hand in hand gaan met diverse functies zoals de functie voor recreatie, voedselproductie, het houden van gezelschapsdieren. Er is speciale aandacht voor het klimaatadaptief inrichten van dit glooiende stuk Arnhem waar erosie op de loer ligt. Natuurvolgend beheer is het credo. Met name de aandacht voor moestuin faciliteiten aan de rand van de stad kreeg de aandacht vanwege de populariteit en toenemende vraag in verhouding tot het beperkte aanbod. Het is belangrijk om te beseffen welke opgaven en functies de aandacht vragen in het openbaar groen en op basis waarvan afwegingen gemaakt worden voor de invulling daarvan.

Foto: Park Klarenbeek, Fotograaf Hans Huurdeman

Enquête Digipanel Arnhem

Om Arnhem op grotere schaal te vragen om haar mening over de thema's (stads)landbouw en voedsel hebben we een enquête uitgezet onder de panelleden van het Digipanel Arnhem. Leden konden de enquête invullen tussen 22 augustus en 9 september 2024. In totaal hebben 1202 panelleden deelgenomen. Voor meer informatie, zie bijlage F.

Conclusie

De antwoorden op de open vragen in Digipanel geven een breed beeld van de meningen van de respondenten ten aanzien van (stads)landbouw, voedselconsumptie en de rol van de gemeente in deze domeinen. De antwoorden reflecteren zowel betrokkenheid als kritische gedachten over deze onderwerpen.

Hieronder zijn de belangrijkste bevindingen per thema samengevat:

1. Rol van de gemeente
Er is een duidelijke behoefte aan een respectvolle, participatieve en ondersteunende rol vanuit de gemeente. Veel respondenten uiten hun zorgen over de mate van overheidsinmenging of vragen zich af in hoeverre landbouw en voeding taken zijn van de gemeente. Deze respondenten pleiten voor individuele verantwoordelijkheid van de consument, waarbij de gemeente een ondersteunende rol zou moeten vervullen zonder te sturen of dwingende maatregelen te nemen. Ook vinden veel respondenten dat boeren zelf het beste weten hoe ze hun bedrijfsvoering vorm kunnen geven, waarbij ook hier wordt verzocht om door de gemeente een ondersteunende rol in te nemen.

2. Communicatie en educatie
Uit de respons blijkt een duidelijke behoefte aan betere voorlichting en bewustwording over gezonde voedselkeuzes. Respondenten benadrukken de noodzaak van educatie over gezonde voeding, beginnend in het basisonderwijs. Voorlichting wordt gezien als een essentiële eerste stap in het bevorderen van gezondere eetgewoonten. Daarnaast is er een duidelijke behoefte aan betere communicatie en informatievoorziening over lokale voedselinitiatieven.

3. Economisch
Onder respondenten zijn grote zorgen over de betaalbaarheid van gezonde voeding voor de minder bedeelde Arnhemmers. Daarom pleiten veel respondenten voor maatregelen die gezonde producten betaalbaar maken voor alle inwoners. Daarnaast is er een duidelijke wens om de economische situatie van lokale boeren te verbeteren en hen economisch te ondersteunen in de landbouwtransitie.

4. Samenwerking
Veel respondenten pleiten voor samenwerking tussen de gemeente, lokale boeren en andere initiatieven. Respondenten zien de waarde in van lokale netwerken en de uitwisseling van kennis en middelen om duurzame landbouw en voedselproductie te bevorderen. De participatie van bewoners in voedselproductie en educatie wordt hierbij als essentieel gezien.

5. Duurzame landbouw
De meerderheid van de respondenten steunt de transitie naar duurzame landbouwmethoden. Met name het aanleggen van meer volkstuinen en voedselbossen worden genoemd. Dit sluit aan bij een bredere wens naar een verbeterde biodiversiteit en een betere omgang met verontreinigde bodems. Daarnaast benoemen veel respondenten ook de zelfbeschikking en kennis van de boeren als belangrijk element in de landbouwtransitie.

6. Inclusiviteit en sociale cohesie
Respondenten uiten gemengde gevoelens over inclusiviteit en over de sociale impact van gezamenlijke eetmomenten. Hoewel velen de waarde van culturele uitwisseling waarderen, zijn er ook zorgen dat deze initiatieven niet altijd leiden tot gezondere eetkeuzes. Daarnaast is er een vocale minderheid met een grote afkeer van het bevorderen van inclusiviteit.

8. Vervolg | De uitvoeringsagenda

Om uitvoering te geven aan deze visie stellen we tweejaarlijks een uitvoeringsagenda op en ontwikkelen we een passend monitoring- en evaluatie-instrumentarium. Dit staat uitvoerig omschreven in het document Uitvoeringsagenda Arnhemse Kost 2025-2026.

Dankwoord

Deze visie is tot stand gekomen door de inzet en waardevolle input van tal van betrokken inwoners, ondernemers en initiatiefnemers op het gebied van (stads)landbouw en voedsel in Arnhem. In het bijzonder willen we als gemeente de volgende mensen bedanken:

Dank aan alle deelnemers van de vier aanschuiftafels. Zonder jullie aanwezigheid, betrokkenheid en input was deze visie een stuk minder interessant en volledig geweest.

Dank aan alle medewerkers van de locaties Bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek, Hoeve Klein Mariëndaal, De Stadskeuken en FoodVia die elke aanschuiftafel tot een succes hebben gemaakt.

Dank aan alle inspirerende sprekers tijdens de aanschuiftafels, waaronder: Monique Verstraten, directeur van Natuurcentrum Arnhem, die als professional in natuur-, milieu- en duurzaamheidseducatie én als boerendochter begaan is met de landbouw in en om Arnhem. Martin Scholten, strategisch adviseur verbonden aan Wageningen University & Research, die met de gevleugelde uitspraak “De beste buur van de natuur, is een boer die rekening houdt met de natuur”, aangeeft dat boeren en natuur juist heel goed samen gaan. Jeroen Willemsen, die als Eiwitcommissaris van Nederland staat voor een eiwitpositief Nederland waarin eiwit per saldo waarde oplevert voor land, boer, ondernemer, overheid en consument. Annelies Holthaus, eigenaar van FoodVia, die als geen ander er elke dag weer in slaagt om mensen te verbinden met voedsel uit de regio. Ellen Poolman, intrinsiek gemotiveerd ambtenaar van het programma Food bij de gemeente Ede, die ons heeft verrijkt met inspirerende voorbeelden uit onze buurgemeente. Dank aan Rinus Baak en Michel Lammerse voor het vastleggen van de aanschuiftafels in aansprekende foto’s. Ook dank voor het Kernteam Stadslandbouw Arnhem, het warme hart van stadslandbouw in Arnhem, voor het meedenken en het leveren van input.

Dank aan de (burger)initiatieven die we in de wijken hebben bezocht: Uscha Bharos en haar ‘team tropische kas’ bij Stadslandbouw Mooieweg in de wijk Rijkerswoerd. Hartelijk dank voor het delen van klein geluk om samen voedsel te verbouwen. Dank Meeuwes Muskee, Wase Omar Batoul, Bas Roodbergen en Mirjam Alexander - betrokkenen bij ontmoetingscentrum Huis vóór de Wijk in Malburgen - voor het delen van het geluid van mensen met grote zorgen. Dank ook aan Merveille Katendi, Rafik el Malki en Briama Jalloh van Presikhaaf University voor de stem van jeugd en jongeren uit Presikhaaf. En dank aan de vrijwilligers op de Vlindertuin in Geitenkamp voor de persoonlijke verhalen. Want ondanks alle verschillen, bestrijden jullie samen de slakken. Ook dank aan alle leden van het digipanel die hebben gereageerd op stellingen en open vragen over stadslandbouw en voedsel.

Ook veel dank aan de opdrachtnemers Marianne Karstens en Linette Mak, die een praktisch en ambitieus plan van aanpak opgesteld hebben, ons als gemeente hebben geholpen met de organisatie van de aanschuiftafels, het afnemen en uitwerken van de interviews en het opstellen van deze visie. Zonder jullie kennis en kunde, enthousiaste inzet en waardevolle input was deze visie niet tot stand gekomen. Ook dank aan Sandra van Kampen, Edwin Verdurmen en Floor de Wit voor jullie scherpzinnige analyses en bevlogenheid. En veel dank aan Studio Stunner voor de vormgeving van zowel de visie als uitvoeringsagenda.

Tenslotte een woord van dank voor voormalig wethouder Marco van der Wel, die enthousiast en gedreven het startsein voor het opstellen van deze visie gaf en gedurende zijn ambtstermijn zeer betrokken was.

Tijdens de totstandkoming van deze visie hebben we de zorgen over en liefde voor een duurzame en gezonde voedselomgeving van inwoners en ondernemers opgemerkt, maar ook de bereidwilligheid van veel mensen om met ons de aankomende jaren de opgaven op te pakken. Die energie en bereidwilligheid houden we graag vast als we deze visie gaan uitvoeren.

Bijlagen

A. Manifest Stadslandbouw
B. Plukkaart
C. Overzicht stadslandbouw-initiatieven in Arnhem
D. Participatie | Overzicht van betrokken partijen/organisaties
E. Rapportage aanschuiftafels
F. Online enquête en analyse rapport O&S
G. Afwegingskader bewonersinitiatieven
H. Begrippenlijst
I. Referentielijst voetnoten
J. Quotes van Geluiden uit de wijk

Foto: Stadslandbouw Mooieweg

A.

MANIFEST STADSLANDBOUW ARNHEM

Kernteam Stadslandbouw Arnhem, september 2014

Melk komt van de koe en appels groeien aan de boom
Eten is een cultureel fenomeen en ons eetgedrag zegt iets over onze cultuur. Het zou daarom goed zijn als we meer weten over ons eten, bijvoorbeeld waar het vandaan komt en hoe het gekweekt wordt. In Arnhem zien we een groeiende groep mensen die op een creatieve en bewuste manier omgaan met voedsel. Initiatieven als Roof Garden Arnhem, Dynamic Food en PUURland, maar ook energieke plekken als Kweekland en Coehoorn Centraal illustreren een tendens; jonge ondernemers creëren hun eigen omgeving waarbij collectiviteit, duurzaamheid en openheid vanzelfsprekend zijn. Deze nieuwe initiatieven zijn niet alleen jong en hip, maar willen vooral ook bijdragen aan een duurzame en sociale maatschappij. We zien ook steeds meer initiatieven waar mensen die begeleiding nodig hebben een zinvolle plek vinden binnen stadslandbouwinitiatieven.

Op Hoeve Klein Mariëndaal bijvoorbeeld komen volwassenen met een verstandelijke beperking of psychiatrische achtergrond, ouderen met dementie en kinderen met autisme. Daarnaast zien we een groeiend aantal buurtinitiatieven die zich bezighouden met stadslandbouw en regionaal voedsel. In Sint Marten, het Spijkerkwartier, Presikhaaf, Rijkerswoerd en Schuytgraaf wordt door bewoners actief stadslandbouw bedreven en de wachtlijsten voor de volkstuinen zijn weer groeiende. Ook scholen zijn steeds meer actief en sporen de kinderen aan om te gaan tuinieren in de schooltuinen.

Bij al deze initiatieven zie je dat verschillende bevolkingsgroepen elkaar ontmoeten en samen aan de slag gaan. Het zijn inspirerende voorbeelden van de inclusieve participatie samenleving. Steeds meer restaurants en cateraars werken met voedsel uit de buurt en supermarkten en groentewinkels schakelen over op regionale producten. Deze tendensen kunnen we alleen maar toejuichen want onze samenleving kantelt langzamerhand vanuit een meer duurzame en bewustere levenshouding. Dat we dit merken in de manier waarop we eten en met ons voedsel omgaan, is niet meer dan vanzelfsprekend. Daarom is het van groot belang dat deze initiatieven en de groeiende behoefte naar regionaal en duurzaam eten worden ondersteund door de overheid en het bedrijfsleven.

De zes hoofdthema's van stadslandbouw en regionaal voedsel
Voedsel verbindt veel aspecten en daarom heeft het Kernteam Stadslandbouw Arnhem zes hoofdthema's gedefinieerd met elk een aantal aspecten die soms onder meerdere thema's terugkeren. Deze zes thema's bieden de mogelijkheid om het complexe thema stadslandbouw te 'behappen' en te koppelen aan gemeentelijke beleidsthema's of bijvoorbeeld in spelvorm uit te leggen. De kleuren geven onderscheid en refereren aan een regenboog, symbool van belofte en pluriformiteit.

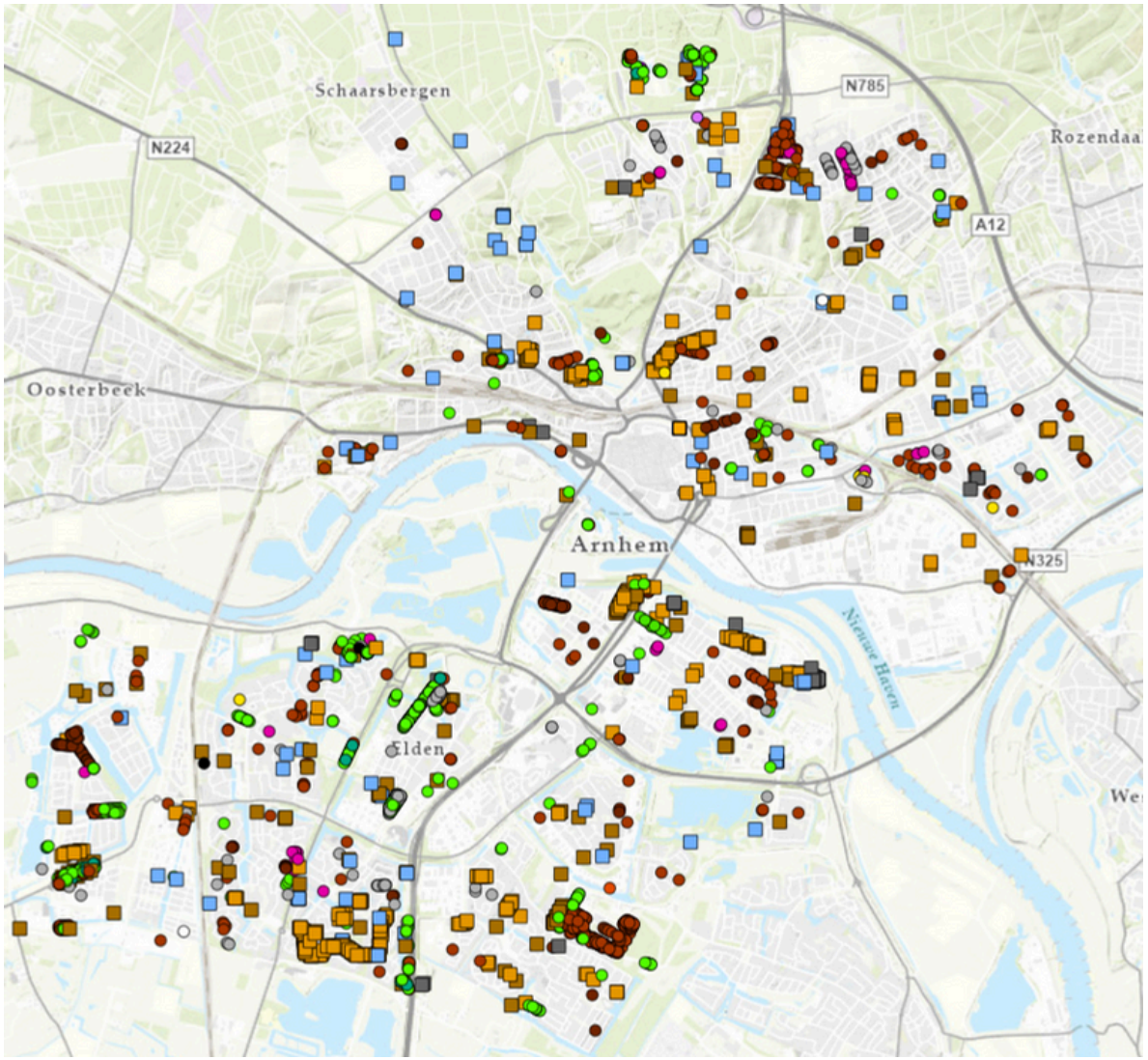
Voedsel	Smaak, productie, logistiek, genot, diversiteit, kennis, culinair, erfgoed, food-design
Samenleving	Sociale cohesie, armoedebestrijding, integratie, ontplooien, respect, re-integratie
Gezondheid	Biologische producten, kennis, voedingswaarden, zorg, welzijn, fysieke arbeid, bewustzijn
Omgeving	Biodiversiteit, klimaat, waterhuishouding, rest stromen, recreatie, CO2, microklimaat, meer groen, braakligging tegengaan, groene gevels en daken
Economie	Werkgelegenheid, kansen, waarde-creatie, regionale economie, armoedebestrijding, re-integratie, logistiek
Educatie	Kennis, vaardigheden, toekomst, erfgoed, vakmanschap, samenwerken, leiderschap, probleem oplossen, re-integratie, voedselkennis

Beleidsspeerpunten voor Stadslandbouw in Arnhem
Om de zes hoofdthema's en de verschillende aspecten te ondersteunen vragen we aan de gemeente zich actief in te zetten op de volgende speerpunten:

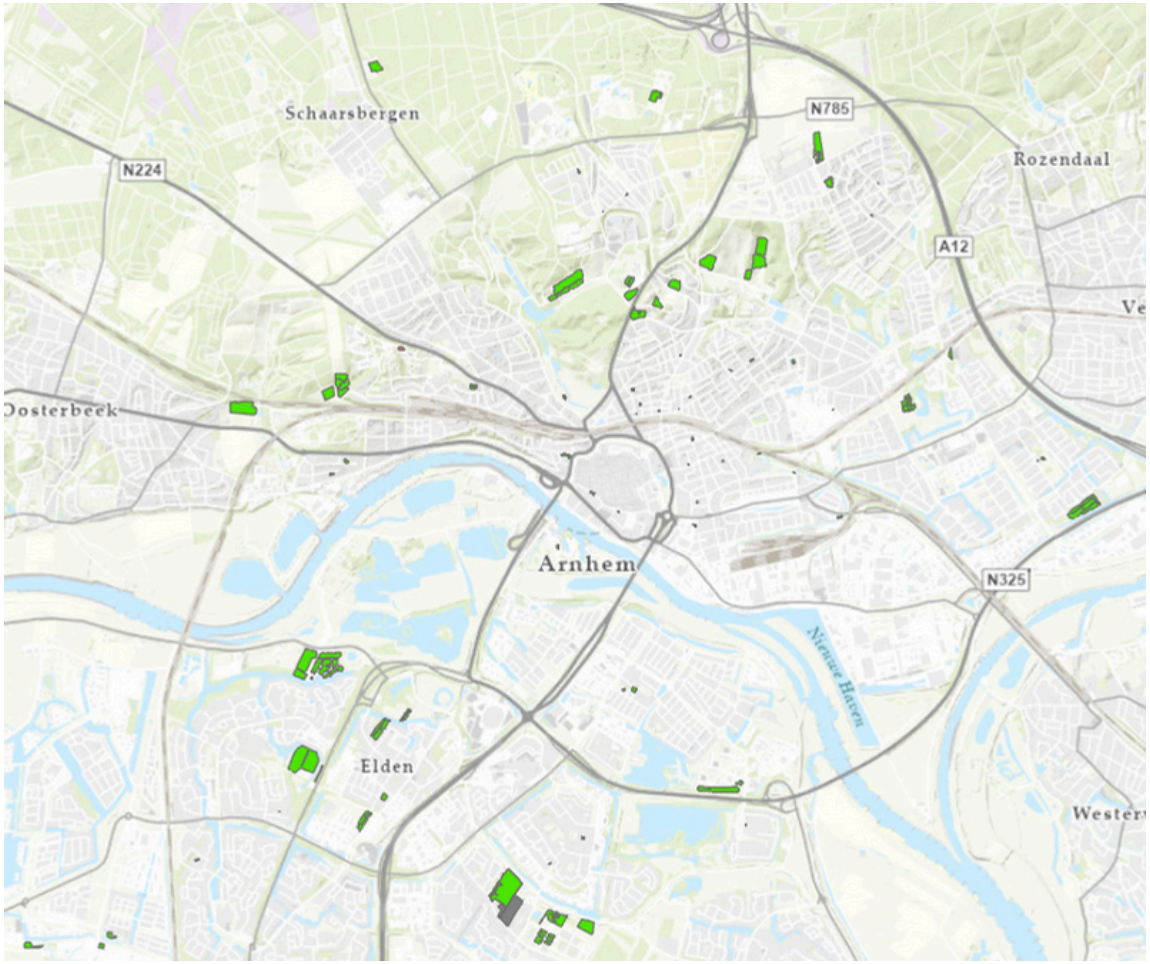
- Gemeentelijke gronden die geschikt zijn voor stadslandbouw worden beschikbaar gesteld voor projecten met creatieve ondernemers, scholen en/of buurtbewoners. Te denken valt hierbij aan braakliggende gronden en paardenweitjes.
- Ook verticale gevels en groene daken worden zo mogelijk ingezet ten behoeve van stadslandbouw.
- Voor het beschikbaar stellen van stadslandbouwlocaties en het inrichten ervan wordt het Groenfonds optimaal ingezet en wordt het bestaande budget openbare ruimte herschikt.
- De gemeente werkt actief mee aan bestemmingsplanwijzigingen indien die nodig zijn om stadslandbouwprojecten met (beperkte) horeca en recreatie mogelijk te maken.
- Vanuit de wijkbudgetten worden gelden vrijgemaakt om stadslandbouwprojecten in de wijken met bewoners op te zetten en te ondersteunen.
- Natuur- en cultuureducatie wordt actief gericht op stadslandbouw en voedselbewustzijn.
- Re-integratie projecten worden zo mogelijk gekoppeld aan stadslandbouwlocaties.
- Vanuit de WMO worden koppelingen gemaakt met stadslandbouw initiatieven.
- Er worden slimme en duurzame ketens gemaakt waarbij stadslandbouw wordt gekoppeld aan armoedebeleid, re-integratie, gezondheid, educatie en regionale economie. Om deze ketens op te wekken wordt vanaf 2015 een stimuleringsprogramma gefaciliteerd.
- Stadslandbouw in leegstaande gebouwen wordt als een serieuze optie beschouwd en ondernemers die hiermee aan de slag gaan worden ondersteund.
- De gemeente geeft het goede voorbeeld op de bovenstaande speerpunten en werkt met cateraars die regionale voeding serveren.

Illustraties | *Karina Dimitriu*

B. Plukkaart

C. Overzicht stadslandbouw-initiatieven in Arnhem

D. Overzicht van betrokken partijen/organisaties

Kernteam Stadslandbouw Arnhem
Groen Arnhem, CSA tuin Hof Bredelaar, Wageningen University & Research / NWA, Consortium Transitie, Hogeschool Van Hall Larenstein, Hoeve Klein Mariëndaal, Natuurcentrum Arnhem, Kweekland / Groene Rijders, Hogeschool van Hall Larenstein, Stichting Stadslandbouw Mooieweg, Stichting EVS-EcoVrede, Studio EARTH, Gemeente Arnhem.

Kennisinstellingen/kennisomgevingen
Hogeschool Van Hall Larenstein, Wageningen University & Research, Natuurcentrum Arnhem, ROC Rijn IJssel, Hogeschool Arnhem Nijmegen, Artez (food design), Aeres, Radboud Universiteit Kennisplatform, Stadslandbouw Nederland, City Deal gezonde en duurzame voedselomgeving.

Overheden
Provincie Gelderland, Gemeente Arnhem.

(Maatschappelijke) organisaties
BoerenNatuur Veluwe, Eelerwoude, Land&Co, Geldersch Landschap en Kasteelen, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Kennisplatform Natuurinclusieve Landbouw Gelderland, Natuurcentrum Arnhem, Herenboeren Arnhem Noord, Natuur en Milieu Gelderland, Voedselbank Arnhem, Slowfood Rijnzoet, Lekker Lupine, Puur! uit eten, PUURland, Cu2 B.V., Blikopeners.nu.

Stadslandbouw initiatieven
Imkersvereniging Arnhem – Velp, Bloei! in Arnhem, Fietsen voor mijn eten, Arnhem Klimaatbestendig, Biologische Tuinbouwvereniging Elderveld, Samenwerkende Volkstuindersverenigingen Arnhem, Yes In My Back Yard, Eetbaar Arnhem, Kernteam Stadslandbouw Arnhem, Groei & Bloei, Siza De Buitenplaats, De Buurtfabriek, Smulroute Alteveer/Cranevelt, Volkstuindersvereniging De Heselbergh, Volkstuindersvereniging Arnhem, Angerenstein Toekomstbestendig, Groengroep Spijkerkwartier, Volkstuinvereniging Arnhem – Parkweg, Appeltje – Eitje, Mimint, Moestuin Lieshoutstraat, Plukbosje Lieshoutstraat, Fruitboomgaard park Westerveld, Volkstuinvereniging Elden, Boomgaard de Steenen Camer, Fruitbomen Park Zuiderveld, Dutchmoors, Moestuin Wassenaarweg, Romeinse Tuin De Steenen Camer, Voedselbos Elderveld, Buurtmoestuin Vlindertuin Geitenkamp, Groente Gilde, Speeltuin de Rommelkist, TokHok, Eetbare Stad Huis voor de Wijk, Kazernetuin Klarendal, Stadslandbouw Vinkenstraat, Molen De Kroon, Buurtmoestuin Buurtvereniging Hoogstede Klingelbeek, Wijngaard Hoogstede Klingelbeek, Hoeve Klein Mariëndaal, Eetbare Natuurtuin Inanna, Buurttuin Stadseiland, De Buurtakker, Hof van West, Project Egelantierstraat en Akkerwindestraat, Volkstuinvereniging Arnhem-Zuid, Moestuin wijkregisseurs Malburgen, Haven van Coers, Volkstuinvereniging Arnhem- De Kweek, Herenboeren Arnhem, Groene Paasberg, Stadsboerderij Presikhaaf, Buurtmoestuin De Oosthof, Moeztuyn, Volkstuindersvereniging Presikhaaf, Buurttuinen van Presikhaaf 3, De Tuinmaat, Pompoenparadijs, Tuinderij De Mijmering, Buurtmoestuin George Marshallstraat, Stadslandbouw Mooieweg, De Zorgtuin, De Groene Bunker, Nederlands Openluchtmuseum, Volkstuinvereniging Schaarsbergen, De Kwekerij Siza, Fruitbomen Zesseling, Hoogstambrigade Schuytgraaf, Buurtmoestuin Groenteschuyt, Stadstuin Kweekland, De Groene Vos, Food for thought, De boerderijtuin Sint Marten, Stadslandbouw Sint Marten-Sonsbeek, Schrassertstraatpleintje, 't Zonnehuis, Buurtmoestuin Schoolstraat, Spijkerzwam, Eetbaar groen Hofsingel, Buurttuin Loplein, De Blauwe Tomaat, Moes Arnhem, Noordland, Groen Arnhem, Buurtmoestuin Spiekmanlaan, Buurtmoestuin Vredenburg, Buurtmoestuin Bronsveenhof, Volkstuinen Mari Andriessenstraat, Fruitbomen Snoeibrigade, Fruitgaard, Kerstboomkwekerij, Woongemeenschap Arneco, Biologische Stadsboeren Coöperatie Arnhem Groen, Buitenkruiden, De Buurtketel, Guerrillaboeren, Groene Genen, Land van Ons team Arnhem.

Horeca
Hotel Haarhuis/ Locals Arnhem, FoodVia, Jans' Food & Wine Bar, Koken is Liefde, Enig Alternatief, Stadskeuken Arnhem, Pickle de Winkel, Bakkerij Van eigen deeg, Bakkerista, Graangeluk.

E. Rapportage aanschuiftafels

Verslag aanschuiftafel Arnhemse kost ‘eiwittransitie’

16 mei 2024, Stadskeuken, Arnhem

Hoe maken we van plantaardig de norm? Dat was een van de vragen waarover zo’n zestien genodigden zich bogen op donderdag 16 mei 2025, in de Stadskeuken in Arnhem. Ondernemers, raadsleden, beleidsmakers, cateraars, natuurcoaches en ‘zomaar’ inwoners verzamelden zich deze donderdag op uitnodiging van de gemeente Arnhem om mee te denken over maatregelen die de gemeente kan nemen. Herman Kleinjan, bestuursadviseur regionaal voedsel bij de gemeente, vertelt op zoek te zijn naar een ‘gedragen voedselvisie’. De oude dateert immers van 2017 en sindsdien is er veel veranderd in de stad, maar ook is de wereld om ons heen steeds meer in een crisissituatie terecht gekomen. Een nieuwe visie die kan rekenen op draagvlak van de bewoners, is dus op zijn plaats.

Dagvoorzitter Linette Mak houdt via Mentimeter een korte peiling onder de aanwezigen. Waar gaat de eiwittransitie eigenlijk over? Woorden als duurzaamheid, klimaat, planten eten, diervriendelijk, gezond en toekomst worden vaak genoemd. Het verbieden van vleesreclames kan de aanwezigen niet echt bekoren. Liever kiezen zij voor het stimuleren van een plantaardige boodschap. Ook is het gezelschap niet per se dol op vleesvervangers: de meesten eten liever peulvruchten uit pak. Of gewoon méér groenten op het bord en minder eiwit.

“Het gaat om balans”, betoogt eiwitcommissaris Jeroen Willemsen. “We zijn nogal uit de bocht gevlogen”. In zijn geheel zijn we als maatschappij meer eiwitten gaan consumeren. Dierlijke eiwitten vervangen door plantaardige is dus niet de enige switch die we moeten maken, we zullen ook gewoon minder eiwitten moeten consumeren. Terug naar de jaren ’50, als het aan Willemsen ligt. En het herstellen van een gezond en duurzaam dieet. Willemsen ziet hoopvolle trends, maar er moet ook nog veel gebeuren. “De vleesconsumptie daalt, prijzen van plantaardige alternatieven en vlees liggen steeds dichter bij elkaar. Plantaardig is steeds vaker goedkoper en ook supermarkten accepteren lagere marges zodat de omzet stijgt. De afgelopen vijftien jaar hebben we ongeveer 15% van de bevolking bereikt. Tijd voor een volgende stap.” Die ligt wat Willemsen betreft vooral in vegetarische en veganistische kant-en-klaar producten. Maar ook in minder import van plantaardige eiwitten en méér regionale productie.

Maar hoe vertaal je de eiwittransitie op een goede manier naar lokale initiatieven, die de gemeente kan opnemen in haar voedselvisie? Terwijl buiten de regen losbarstte, buitelen binnen de ideeën over elkaar heen. Telers zijn gebaat bij lange termijn afspraken waarbij aanbod en afzet van plantaardige eiwitten gegarandeerd zijn. De gemeente kan daar een rol in spelen door bijvoorbeeld een ‘transitievergoeding’ te bieden voor omschakeling, of deals te sluiten voor gegarandeerde afzet. Zo stimuleer je ook nog eens de lokale economie. Ook het stellen van voorwaarden bij subsidieverlening of publieke aanbestedingen, waarbij ontvangers afspreken een bepaald percentage plantaardig aanbod te garanderen. Voor Arnhem, rijk aan festivals maar ook aan ziekenhuizen, scholen, musea, dierentuinen en sportfaciliteiten, kan dit een vruchtbare route zijn. Ook Wageningen University & Research berekende dat dit instrumentarium voor overheden en publieke instellingen prima kan werken. Wellicht willen ook bedrijven als Tennet of Liander hieraan meedoen.

De gemeente kan eveneens veel betekenen in marketing: door lokale ondernemers een podium te bieden en te belonen, geef je ze een zetje in de rug. Eveneens is het belangrijk kennisuitwisseling te stimuleren tussen groene ondernemers en netwerken te bouwen. Wellicht kan Arnhem werk maken van een rem op fastfoodketens en door samen op te trekken met buurtgemeentes? En wie weet een meerjarige campagne om plantaardig te stimuleren? Programma’s op scholen en Jong Leren Eten? Ook challenges in wijken werken goed. “Om inwoners mee te krijgen is het belangrijk dat je ze iets geeft, niet iets afneemt”, meent raadslid Muriël Simonis. En hoe mooi zou het zijn om voedselbeleid te koppelen aan bijvoorbeeld armoedebeleid, of interculturele uitwisseling? Er valt bijvoorbeeld op plantaardig gebied nog veel te leren van bijvoorbeeld de Marokkaanse of Indiase keuken. Volgens sommigen is het aanbrengen van focus in de voedselvisie cruciaal. Dat maakt het mogelijk grondig in te zetten op een paar thema’s en niet alles half te doen.

Sandra van Kampen

E.

Verslag aanschuiftafel Arnhemse kost ‘duurzame consumptie’

Donderdag 30 mei 2024, FoodVia

Met bijna veertig aanwezigen - ondernemers, beleidsmakers, adviseurs en betrokken inwoners - werd de laatste aanschuiftafel van de reeks een zinderend geheel. Locatie: restaurant FoodVia aan de markt, dat sinds 2019 niet alleen eten serveert met veel aandacht voor mens, dier en milieu, maar dat ook nog eens probeert betaalbaar te zijn. En een ‘uitgestelde maaltijd’ serveert aan hen voor wie uit eten gaan eigenlijk te duur is. Andere gasten betalen daarvoor. Eigenares Annelies Holthaus wil een plek zijn waar gewerkt wordt aan verandering van het voedselsysteem, te beginnen met vers, lokaal en goed eten.

‘Voedsel verbindt’ was misschien wel de meest gehoorde kreet op deze avond. Met de term duurzaam werd gelijk korte metten gemaakt. Te abstract, te technisch ook. “Voor je het weet gaat het dan alleen over dierlijke eiwitten, verpakkingen, teeltmethoden en voedselverspilling”, betoogde transitieversneller Sandra van Kampen. “Maar eten gaat over zoveel meer”. In haar zoektocht ’40 dagen duurzaam eten’ van een aantal jaar geleden merkte zij dat vooral begrippen als vertrouwen, zuiverheid, wederkerigheid en liefde zorgen voor verandering van ons voedselsysteem. Annelies Holthaus bracht ook de term ‘verantwoordelijkheid’ in, het feit dat je voedsel krijgt in ruil voor andere zaken. Beleidsadviseur food bij de gemeente Ede, Ellen Poolman, maakte een en ander heel concreet met verschillende voorbeelden. Zo heeft Ede sinds kort een voedselraad die de gemeente scherp houdt op haar beleid en doen 13 horecaondernemers mee aan een traject met als doel hun menu te verduurzamen. Ook zorgt Ede voor gezonde snacks tijdens de avondvierdaagse en heeft zij allerlei maatregelen genomen om het eigen bedrijfsrestaurant en het eigen inkoopbeleid te verduurzamen. En wat te denken dat de ‘doorgeeftas’ met duurzame etenswaar waar Bennekom, onderdeel van de gemeente Ede, mee is gestart? Elke week geeft een inwoner zo’n tas door aan een andere inwoner.

Opmerkelijk was dat een kleine peiling via Mentimeter door gespreksleider Linette Mak liet zien dat ‘lokaal’ het woord is waar de aanwezigen het meest aan denken als ze duurzame consumptie horen. Seizoen, streek en plantaardig werden ook veel genoemd.
“Wat moet er in de visie?”, vroeg beleidsadviseur Herman Kleinjan aan de zaal.

“Organiseer een laagdrempelig food-festival in Arnhem, dat rondreist door verschillende wijken”, was een van de meest concrete acties om mee aan de slag te gaan. Ook pleitten sommigen ervoor om de verbinding te zoeken met het achterland van Arnhem, omdat Arnhem zelf geen voedsel produceert voor al haar 168.000 inwoners. De Achterhoek leent zich daar als regio prima voor. Ook voorbijgekomen: “Stel een helder doel, bijvoorbeeld 20% lokaal voedsel binnen 10 jaar”. “Stimuleer kortingsacties voor lokale groenten”. “Maak een lokaal keurmerk en werk met een lokale munt, zodat er een lokale voedseleconomie ontstaat.” Sommige ondernemers ervaren een drempel om het SKAL-keurmerk aan te vragen en voor lokaal geproduceerd voedsel bestaat helemaal geen keurmerk. Zo’n Arnhems label, gebaseerd op vertrouwen, slaat misschien wel twee vliegen in één klap. Ook centrale afhaalpunten om de verkrijgbaarheid van lokaal voedsel in Arnhem te vergroten, werden genoemd.

Opmerkelijk was de wens van álle aanwezigen om te gaan werken met de enorme hoeveelheid voedselinitiatieven die Arnhem al rijk is. Maak ze zichtbaar, bijvoorbeeld door berichtgeving in wijkkranten of lokale kranten en steun ze. Zorg ook voor kennis over deze initiatieven en over duurzaam voedsel en werk aan educatie. Maar ga geen nieuwe initiatieven starten. En zoek vooral verbinding met de enorme culturele diversiteit binnen de Arnhemse bevolking. Of je nu in Presikhaaf woont, in Geitenkamp of in de Burgemeesterswijk, voedsel is van ons allemaal. De rol van de gemeente is hierin niet om te overtuigen of mensen een mening op te dringen, maar om vragen te stellen en te verbinden. Wees niet elitair, maar juist heel laagdrempelig. Meermaals werden de ‘aanschuiftafels’ van Bureau Ruimtekoers genoemd als voorbeeld van hoe je de verbinding kunt maken met verschillende wijken.

Sandra van Kampen

E.

Visie van FoodVia (Annelies Holthaus)

- We plaatsen goed voedsel weer op de plek waar het hoort: de basis van onze samenleving.
- Op basis van de beschikbare reststromen en de aanwezige grondsoorten, bepalen we welke soorten en hoeveel voedsel we waar kunnen verbouwen.
- We maken goed voedsel voor iedereen toegankelijk volgens een vergelijkbare wijze als ons zorgsysteem.
- We zijn zuinig op onze boeren en waarderen ze om wat ze doen voor de samenleving.
- We helpen ze met het maken van de transitie naar een duurzaam landbouwsysteem en we garanderen een minimaal inkomen.
- Boeren worden niet alleen betaald voor het verbouwen van goed voedsel, maar ook voor de prestaties die ze leveren om te zorgen voor meer biodiversiteit, verbeterde waterkwaliteit en stikstofbinding.
- We vinden het als land belangrijk om minimaal te zorgen voor onze eigen voedselvoorziening (onafhankelijkheid) en we nemen onze verantwoordelijkheid naar de rest van de wereld, door als we afnemen uit andere landen, we ook wat goeds terug leveren (ruilen).
- We investeren in zorgboerderijen en vernieuwende voedselprojecten en dragen bij aan het verbinden van burgers door middel van eten.
- De kosten voor goed voedsel worden in samenhang bekeken met de kosten voor gezondheidszorg, natuur en milieu.

Foto: Stadsboerderij de Korenmaat-Fotograaf Frank Myszca

F. Analyse open vragen Digipanel

Om Arnhem op grotere schaal te vragen om haar mening over de thema's op het gebied van (stads)landbouw en voedsel hebben we een enquête uitgezet onder de panelleden van het Digipanel Arnhem.

Leden konden de enquête invullen tussen 22 augustus en 9 september 2024.
In totaal hebben 1202 panelleden deelgenomen, waarvan 60% man was, 38% vrouw en 2% onbekend/anders. De gemiddelde leeftijd was 61 jaar. De antwoorden zijn daarmee niet representatief voor de Arnhemse bevolking en moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.
Hieronder volgt de analyse van de 5 open vragen van het panelonderzoek.

Overzicht vragen

1. Iedereen in Arnhem moet een fruit- of notenboom (plukboom) op loopafstand hebben waar ze van kunnen plukken
2. Arnhem moet qua voedsel meer zelfvoorzienend worden. Om de voedselzekerheid te vergroten moet Gemeente Arnhem werken aan meer lokale en betaalbare voeding
3. Gemeente Arnhem moet meer mogelijkheden bieden voor inwoners om zelf groenten, fruit en noten te verbouwen in de openbare ruimte
4. Wilt u iets toelichten op bovenstaande stellingen? Open vraag
5. Boeren in en rondom Arnhem moeten meer samen met de natuur gaan werken
6. Boeren moeten een betere prijs krijgen voor hun producten, ook als de consument dan meer moet betalen
7. Arnhemse boeren en tuinders moeten minder dieren houden en in plaats daarvan meer eiwitrijke gewassen verbouwen (bijvoorbeeld soja en lupine)
8. Wilt u iets toelichten op bovenstaande stellingen? Open vraag
9. Arnhemse supermarkten moeten minder aandacht geven aan dierlijke producten en meer aan plantaardige voeding
10. Arnhemse horeca moeten minder aandacht geven aan dierlijke producten en meer aan plantaardige voeding
11. Gemeente Arnhem moet de supermarkten stimuleren om gezonder eten te verkopen
12. Gemeente Arnhem moet de horeca stimuleren om gezonder eten te verkopen
13. Gemeente Arnhem moet meer doen tegen voedselverspilling
14. Wilt u iets toelichten op bovenstaande stellingen? Open vraag
15. Het geven van voorlichting over voeding helpt mensen om gezondere en duurzamere keuzes te maken over eten
16. Gezamenlijke eetmomenten in de wijk met diverse eetculturen zorgen voor verbinding tussen wijkbewoners
17. Gezamenlijke eetmomenten in de wijk tussen diverse eetculturen geven inspiratie tot uitwisseling van eetculturen en gezondere eetkeuzes
18. Wilt u iets toelichten op bovenstaande stellingen? Open vraag
19. Wat kan Arnhem nog meer doen op het gebied van landbouw en voeding? Open vraag

F.

Algehele conclusie

De antwoorden op de open vragen in Digipanel geven een breed beeld van de meningen van de respondenten ten opzichte van (stads)landbouw, voedselconsumptie en de rol van de gemeente in deze domeinen. De antwoorden reflecteren zowel betrokkenheid als kritische gedachten over deze onderwerpen. Hieronder worden de belangrijkste bevindingen samengevat:

1. Rol van de gemeente
Er is een duidelijke behoefte aan een respectvolle, participatieve en ondersteunende rol vanuit de gemeente. Veel respondenten uitten hun zorg over de mate van overheidsinmenging of vragen zich af in hoeverre landbouw en voeding taken zijn van de gemeente. Deze respondenten pleiten voor individuele verantwoordelijkheid van de consument waarbij de gemeente een ondersteunende rol zou moeten vervullen zonder te sturen of dwingende maatregelen te nemen. Tevens vinden veel respondenten dat ook de boeren zelf het beste weten hoe ze hun bedrijfsvoering vorm kunnen geven waarbij ook hier wordt verzocht om door de gemeente een ondersteunende rol in te nemen.

2. Communicatie en educatie
Uit de respons blijkt een duidelijke behoefte naar een betere voorlichting en bewustwording over gezonde voedselkeuzes. Respondenten benadrukken de noodzaak van educatie over gezonde voeding, beginnend in het basisonderwijs. Voorlichting wordt gezien als een essentiële eerste stap in het bevorderen van gezondere eetgewoonten. Daarnaast is er een duidelijke behoefte aan betere communicatie en informatievoorziening over lokale voedselinitiatieven.

3. Economisch
Onder respondenten zijn sterke zorgen over de betaalbaarheid van gezonde voeding voor de minder bedeelde Arnhemmers. Daarom pleiten veel respondenten voor maatregelen die gezonde producten betaalbaar maken voor alle inwoners. Daarnaast is er een duidelijke wens om de economische situatie van lokale boeren te verbeteren en hen economisch te ondersteunen in de landbouwtransities.

4. Samenwerking
Veel respondenten pleiten voor samenwerking tussen de gemeente, lokale boeren en andere initiatieven. Respondenten zien de waarde in van lokale netwerken en de uitwisseling van kennis en middelen om duurzame landbouw en voedselproductie te bevorderen. De participatie van bewoners in voedselproductie en -educatie wordt hierbij als essentieel gezien.

5. Duurzame landbouw
De meerderheid van de respondenten steunt de transitie naar duurzame landbouwmethoden. Met name het aanleggen van meer volkstuinen en voedselbossen worden genoemd. Dit sluit aan bij een bredere wens naar een verbeterde biodiversiteit en een betere omgang met verontreinigde bodems. Daarnaast benoemen veel respondenten ook de zelfbeschikking en kennis van de boeren als belangrijk element in de landbouwtransities.

6. Inclusiviteit en sociale cohesie
Respondenten uitten gemengde gevoelens over inclusiviteit en over de sociale impact van gezamenlijke eetmomenten. Hoewel velen de waarde van culturele uitwisseling waarderen, zijn er ook zorgen dat deze initiatieven niet altijd leiden tot gezondere eetkeuzes. Daarnaast is er een vocale minderheid met een grote afkeer van het bevorderen van inclusiviteit.

F.

Conclusies analyse open vragen

Open vraag 4

De antwoorden laten zien dat er een verdeeldheid is over de voorgestelde stellingen. Er is enthousiasme over de onderwerpen plukbomen en stadslandbouw, met name vanuit een gezondheids- en milieuperspectief. Echter zijn er veel zorgen over de mate waarin de gemeente betrokken moet zijn, de haalbaarheid en de kosten. Dit kan een gevolg zijn van dat Arnhem bekend staat als een grotere stad en het weinig bekend is dat de gemeente ook meer dan 1900 ha landbouwgrond bevat. Iets wat bleek uit dat meerdere respondenten aangaven niet te weten of Arnhem wel zoveel landbouwgrond heeft. Sceptische respondenten pleiten vaak voor meer aandacht en een grotere rol voor de boer. Daarnaast wordt de gemeente over het algemeen gezien als een mogelijke facilitator maar niet als hoofduitvoerder van dergelijke projecten.

Open vraag 8

Er is een duidelijke dynamiek tussen de wens om duurzaamheid te bevorderen en het respecteren van de keuzes van individuele boeren en consumenten.
Als gemeente moeten we ons bewust zijn dat we onze maatregelen omtrent de eiwittransitie op een positieve manier inzetten als we op draagvlak van de Arnhemmers willen rekenen.
Respondenten geven aan dat er mogelijkheden zijn voor de overheid om boeren te ondersteunen bij de overgang naar duurzame landbouw. Maar dat dit op een manier moet gebeuren die de boeren niet belemmerd in hun ondernemerschap.

Open vraag 14

De reacties tonen dat Arnhemmers ook hier verdeeld zijn of de gemeente een actieve rol moet spelen in het sturen van de voedselkeuzes van haar burgers. Er is een duidelijke wens voor meer bewustwording en voorlichting, maar de meeste respondenten zijn het erover eens dat dwingende maatregelen en te veel bemoeienis van de overheid onwenselijk zijn. Er is brede steun voor initiatieven tegen voedselverspilling, mits deze goed doordacht zijn en de juiste balans vinden tussen vrijheid van keuze en verantwoordelijkheid van consumenten en ondernemers.

Open vraag 18

De reacties tonen een complex beeld van hoe respondenten denken over voorlichting over gezonde voeding, gezamenlijke eetmomenten en de sociale cohesie in Arnhem. Er ligt veel aandacht op het financiële aspect van gezonde voedingskeuzes. Overwegend wordt voorlichting over gezonde voeding als positief ervaren terwijl het sociale aspect van gemeenschappelijke eetmomenten met meer verdeeldheid wordt gezien.

Open vraag 19

De responsen op deze vraag zijn veel en veelomvattend. Ze tonen een duidelijke wens van de panelleden om betrokken te zijn bij lokale voedselproductie en duurzame landbouw. De nadruk ligt op samenwerking, educatie, en het creëren van toegankelijke en duurzame voedselbronnen. Het beleid zou meer kunnen inzetten op deze participatieve aanpak en het versterken van de lokale economie door verbindingen tussen bewoners, boeren en gemeente te faciliteren. Daarnaast is het belangrijk om bewust te zijn van hoe maatregelen en acties vanuit de gemeente over kunnen komen op de bewoners.

G. Afwegingskader bewonersinitiatieven

De laatste jaren zien we steeds vaker dat groepen buurtbewoners samen aan de slag gaan met het vergroenen van de leefomgeving, al dan niet in de vorm van eetbaar groen. De gemeente speelt een belangrijke rol in het stimuleren en faciliteren van nieuwe (bewoners)initiatieven op het gebied van stadslandbouw en voedsel. Wensen, behoeften, kansen en risico's verschillen per initiatief. De kunst is om specifieke vormen van landbouw toe te wijzen aan locaties waar ze van nature het beste gedijen. En waar koppelkansen met andere initiatieven liggen om zo meervoudige waardecreatie te bevorderen. Indien zich een nieuw initiatief aandient, gaat de gemeente eerst met de initiatiefnemers in gesprek om te onderzoeken of een initiatief kansrijk is.

Hierbij worden de volgende randvoorwaarden en aandachtspunten meegenomen in de afweging:

- In het algemeen geldt dat het gebruik van een perceel in de openbare ruimte in afstemming en met toestemming van de gemeente plaatsvindt. Voor percelen in de openbare ruimte geldt dat deze openbaar toegankelijk dienen te blijven.
- Afstemming met de gemeente. Bij een wijkinitiatief dient altijd afgestemd te worden met het betreffende Team Leefomgeving en met de afdeling Wijkonderhoud, die toeziet op het beheer van de openbare ruimte. Samen wordt dan met het beleidsveld stadslandbouw en voedsel gekeken naar de mogelijkheden, de haalbaarheid en meerwaarde van een initiatief.
- Mate van draagvlak voor het initiatief in de directe leefomgeving is essentieel. Stuit een initiatief op steun en enthousiasme uit de omgeving of juist weerstand? En waar ligt dat dan aan?
- Heeft een initiatief voldoende basis en draagkracht om zaken als beheer en onderhoud te kunnen borgen voor ten minste vijf jaar?
- Voor het verbouwen van voedsel is vaak veel kennis en ervaring vereist. Denk aan het opstellen van een teeltplan of het snoeien van fruitbomen. Is er voldoende kennis en kunde aanwezig om het initiatief te laten slagen?
- Voor het telen van gezond voedsel is een goede bodemkwaliteit essentieel. Is de bodemkwaliteit naar wens? Leent de bodem zich voor het telen van voedsel? Is er sprake van bodemverontreiniging, lopen er kabels en leidingen door de grond of moet de bodem worden verrijkt?
- Hoe zit het met de ontsluiting in de wijk of een gebied? Een initiatief kan op den duur een aantrekkende/aanzuigende werking krijgen. Is de infrastructuur in de vorm van wegen, voorzieningen en mobiliteit hier voldoende op toegerust?
- Hoe zit het met wet- en regelgeving? Gelden er restricties in een bepaald gebied, bijvoorbeeld omdat een perceel zich nabij Natura2000 gebied of binnen een Groene Ontwikkelingszone bevindt? In hoeverre is het initiatief in lijn met de huidige functie in het omgevingsplan?
- Mocht een initiatief na een eerste verkenning kansrijk blijken te zijn, dan kan een (grootschaliger) initiatief vervolgens besproken worden tijdens een planologietafel of in het initiatievenberaad om de kansrijkheid van een initiatief integraal te beoordelen en te toetsen.
- Borging initiatief. Wanneer een bewoners- of buurtinitiatief haalbaar en wenselijk wordt geacht, wordt waar mogelijk vanuit de afdeling Wijkonderhoud een beheer- of onderhoudsovereenkomst opgesteld met randvoorwaarden en regels t.a.v. beheer en onderhoud. Dit wordt ondertekend door minstens 2 personen uit verschillende huishoudens om het beheer en onderhoud te borgen voor ten minste vijf jaar.

H. Begrippenlijst

Biodiversiteit: De verscheidenheid van het leven, op het niveau van soorten en ecosystemen. Biodiversiteit omvat alle soorten die er op aarde zijn, waaronder alle dier- en plantensoorten. Naast de verscheidenheid aan soorten omvat biodiversiteit ook de diverse ecosystemen (leefgebieden) waar die soorten voorkomen.

Circulaire Economie: Een economie gericht op het creëren van maatschappelijke waarde met duurzaam grondstoffengebruik, met als doel zo min mogelijk grondstofgebruik en de minste schade voor het milieu. Dat doen we door het verminderen van het totale gebruik, het langer in de keten houden van grondstoffen en – indien nodig – het gebruik van hernieuwbare grondstoffen.[20]

Duurzaamheid: Handelen binnen de grenzen van natuurlijke hulpbronnen en het herstellen van een natuurlijk evenwicht voor huidige en toekomstige generaties.[21]

Duurzame Consumptie (van voedsel): Het nuttigen van eten en drinken zonder dat dit nadelig is voor mens en milieu. Dus een gezond en gevarieerd eetpatroon voor de mens, en geen schadelijke effecten op onze leefomgeving.[22]

Eetbare stad: het duurzaam en gezamenlijk voortbrengen, verwerken en vermarkten van voedsel en daaraan gerelateerde producten en diensten, in en rond het stedelijk gebied, daarbij gebruik makend van stedelijke hulpbronnen en reststoffen door het vermeerderen dan wel het verrijken van het areaal groen binnen de gemeentegrenzen waarbij de nadruk ligt op de teelt van voor mensen eetbaar groen (kruiden, groenten, bessen, fruit, noten, granen, aardappelen, paddenstoelen, inclusief mogelijke innovatieve voedselbronnen als algen, insecten et cetera);

Eiwittransitie: Verschuiving naar een gezonde balans van productie en consumptie van eiwitten, richting meer plantaardige eiwitten en minder maar hoogwaardige dierlijke eiwitten.[23]

Gezondheid: Staat van (wel)zijn waarin interne en externe omgeving bijdraagt aan het optimaal functioneren van het individu.[24]

Korte voedselketen: Een toeleveringsketen bestaande uit een beperkt aantal marktdeelnemers die streven naar samenwerking, plaatselijke economische ontwikkeling en nauwe geografische en sociale betrekkingen tussen producenten, verwerkers en consumenten, waarbij er geen of maximaal twee ketenpartijen tussen de boer en de consument aanwezig zijn en waarbij de boer als leverancier van het product herkenbaar is voor de consument.[25]

Natuurinclusieve landbouw: Een vorm van duurzame landbouw die actief bijdraagt aan de kwaliteit en veerkracht van de natuurlijke omgeving. Oftewel, het produceren van voedsel binnen de grenzen van milieu, natuur en leefomgeving, met een positief effect op de biodiversiteit.[26]

Participatie: Een ander woord voor deelname. In deze context wijst participatie op het laten meedenken, meepraten en meedoen van inwoners bij bestuurlijke processen van de gemeente. De mate van participatie kan variëren. Zie bijlage E: *Rapportage Aanschuiftafels.* Bij de Visie Arnhemse Kost gaat het hier specifiek om de aanschuiftafels, de gesprekken die gevoerd zijn met bewoners en belanghebbende organisaties, de voedselsafari met raadsleden en de respons van de leden van het Digipanel Arnhem op het panelonderzoek stadslandbouw dat is uitgestuurd.

Publieke en private ruimte: De publieke of openbare ruimte is de ruimte waar iedereen mag komen, zoals buurt- en stadsparken. De private ruimte is in het bezit van individuen en/of organisaties, en kan vaak niet door iedereen gebruikt worden. Voorbeelden hiervan zijn binnentuinen en daktuinen.

Stadslandbouw: De productie van voedsel in en om de stad. Dit kan variëren van een balkon- of daktuin in de binnenstad tot volkstuinen en professionele stedelijke voedselproductie en voedselverwerking aan de rand van de stad.[27]

Waardeketen: Een keten van activiteiten waarbij grondstoffen bij iedere schakel in de keten meer waard worden.[28]

I. Referentielijst voetnoten

Voetnoot 1 Stadslandbouw: de stadslandbouwinitiatieven kaart https://arnhem.maps.arcgis.com/apps/instant/sidebar/index.html?appid=b6a6db40e63648938d255aad99a33cb9

Voetnoot 2 Stadslandbouw: ervaren kloof tussen stad en platteland https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2023/01/27/de-kloof-tussen-boeren-burgers-en-politiek-is-zeer-groot

Voetnoot 3 Stadslandbouw: meerwaarde stadslandbouw onderbouwing https://stadslandbouwnederland.nl/feiten/

Voetnoot 4 Natuurinclusieve Landbouw: bron CBS, statline open data

Voetnoot 5 Natuurinclusieve Landbouw: beheer Arnhemse bossen en parken https://www.arnhem.nl/Inwoners/wonen_en_milieu/Groenbeheer/Bomen/Bomenbeheer_bossen_en_parken

Voetnoot 6 Natuurinclusieve Landbouw: landelijke doelstellingen biologische landbouw https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/landbouw-en-tuinbouw/aanpak-groei-van-aandeel-biologische-landbouw

Voetnoot 7 Natuurinclusieve Landbouw: bron CBS, statline open data

Voetnoot 8 Natuurinclusieve Landbouw: bron CBS, statline open data

Voetnoot 9 Eiwittransitie: **Nationale Eiwit Strategie, Hoofdstuk 5, vanaf bladzijde 42;** Ambitie: Nederlanders consumeren meer plantaardige, duurzame en nieuwe eiwitproducten. https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-969245.pdf

Voetnoot 10 Eiwittransitie: Universiteit Wageningen pleit voor een 1/3 e dierlijk en 2/3 e plantaardig verhouding in de eiwittransitie voor een duurzaam, betaalbaar betrouwbaar en hoogwaardig voedselsysteem: https://edepot.wur.nl/496402

Voetnoot 11 Duurzame Consumptie: De Volkskrant. Gezondheidskloof nog duidelijker door corona: 'arm' sterft twee keer zo vaak als 'rijk'. (23 maart 2021).

Voetnoot 12 Duurzame Consumptie: Arnhemmers in armoede. https://arnhem.incijfers.nl/dashboard/staat-van-de-stad/armoede-en-inkomen

Voetnoot 13 Duurzame Consumptie: Bijdrage stadslandbouw voeding voor lage- en midden inkomens. https://stadslandbouwnederland.nl/feiten/

Voetnoot 14 Duurzame Consumptie: Arnhemmers met overgewicht. https://arnhem.incijfers.nl/dashboard/staat-van-de-stad/gezondheid

Voetnoot 15 Duurzame Consumptie: Djojosoeparto, S., Kamphuis, C., Vandevijvere, S. & Poelman, M. The healthy food environment policy index (food-EPI): Nederland. Een beoordeling van rijksoverheidsbeleid met betrekking tot de voedselomgeving in Nederland en beleidsaanbevelingen voor het creëren van een gezonde voedselomgeving. (2021). https://research.wur.nl/en/publications/the-healthy-food-environment-policy-index-food-epi-nederland-een--2

Voetnoot 16 Duurzame Consumptie: opiniestuk Parool over voedselkilometers. https://www.parool.nl/columns-opinie/we-moeten-ons-voedselsysteem-grondig-hervormen~b35facfa/referrer=https://www.google.nl/

Voetnoot 17 Duurzame Consumptie: Stichting Voedingscentrum Nederland. Syntheserapport Voedselverspilling bij huishoudens in Nederland in 2019 (2019) https://research.wur.nl/en/publications/syntheserapport-voedselverspilling-bij-huishoudens-in-nederland-i

Voetnoot 18 Duurzame Consumptie: Percentage voedselverspilling https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voeding/vermindering-voedselverspilling

Voetnoot 19 Duurzame Consumptie: Rapport Voedselverspilling 2022 https://www.voedingscentrum.nl/Assets/Uploads/voedingscentrum/Documents/Professionals/Pers/Pers%20overig/Rapport%20Voedselverspilling%202022.pdf

Voetnoot 20 Begrippenlijst: Uit Uitvoeringsagenda Circulaire Economie 2024-2026, Gemeente Arnhem

Voetnoot 21 Begrippenlijst: Gebaseerd op de basisdefinitie van de Brundtland-commissie van de VN uit 1987

Voetnoot 22 Begrippenlijst: Gebaseerd op definitie van de Rijksoverheid

Voetnoot 23 Begrippenlijst: Gebaseerd op definitie van Green Protein Alliance

Voetnoot 24 Begrippenlijst: Gebaseerd op definitie van Gezondheidsraad

Voetnoot 25 Begrippenlijst: Wageningen Economic Research, 2021, https://edepot.wur.nl/541251

Voetnoot 26 Begrippenlijst: Gebaseerd op definitie van Louis Bolk Instituut

Voetnoot 27 Begrippenlijst: Definitie gehanteerd door WUR en Kennisplatform Stadslandbouw

Voetnoot 28 Begrippenlijst: Uit Uitvoeringsagenda Circulaire Economie 2024-2026, Gemeente Arnhem

J. Quotes van Geluiden uit de wijk

Quotes van vrijwilligers van Stadslandbouw Mooieweg:
“Op onze tuin van 1 ha verbouwen we met 120 vrijwilligers groenten voor de Voedselbank.”

“Ik ben als vrijwilliger actief geworden in de tuin omdat ik iets terug wilde doen voor de gemeenschap.”

“Sinds kort heeft de Vietnamese gemeenschap de okra en sopropo uit onze tropische kas ontdekt.”

“Ik ga naar de tuin om lekker buiten te zijn, met je handen te werken en in het groen te zijn.” “Daar word ik gelukkig van.”

“*We gebruiken geen kunstmest en gewasbescherming op de tuin.”*

“We zouden graag meer verbinding met de wijk willen maken.”

Quotes van vrijwilligers op buurtmoestuin de Vlindertuin in Geitenkamp:
“Op de tuin kom ik veel mensen tegen met wie ik van mening verschil.” “Maar door samen te zijn, krijg ik meer begrip voor de standpunten van de ander.”

“Een tuin polariseert niet.” “We strijden samen tegen de slakken.”

“Veel mensen hebben zich zorgen.” “Onderschat niet dat een tuin ook een zorg is.”

“Eiwittransitie?” “Voor veel mensen is het al een hele stap om verse groenten te leren kennen en te bewerken.”

“Voor mij is de buurtmoestuin een plek waar ik andere mensen ontmoet en weer deel kan uitmaken van het normale leven.”

“Mijn doelstelling was om dit jaar tomaten te telen.” “Met 13 verschillende soorten kan ik wel zeggen dat het goed gelukt is!”

“We proberen op een zo biologisch mogelijke wijze groenten, fruit, kruiden en bloemen te telen.” “Dus geen gebruik van pesticiden en kunstmest.”

“Dankzij de tuin heb ik kapucijners leren eten.”

Quotes van jongerenwerkers en begeleiders van Presikhaaf University:
“Onze ouders zouden het geweldig vinden als ze een tuintje hadden waar ze hun eigen munt, koriander en kardoen kunnen telen.”

“Helaas is niet alle grond wegens vervuiling geschikt om voedsel te telen.”

“Vegetarisch en vegan eten leeft niet echt onder de jeugd.”

“Jongeren letten wel steeds vaker op het aantal calorieën in voedsel.”

“Gezond voedsel zou beter betaalbaar moeten zijn.”

Quotes van opbouwwerkers van Huis voor de Wijk in de wijk Malburgen:
“De problemen van mensen in de wijk zijn te groot om aan duurzaam en gezond eten te denken.”

“Als je je niet goed voelt, doe je niks en ga je slecht voor jezelf zorgen.”

“Bied perspectief voor alleenstaanden en armen.”

“Pak de problemen bij de kern aan, dus biedt mensen (vrijwilligers)werk, activiteiten die hen stimuleren om uit huis (en onder de mensen) te komen, geef taalles.”

“Er wonen 70 verschillende nationaliteiten in de wijk.” “Biedt meer soorten plukfruit en eetbaar groen in de openbare ruimte.”

“De volkstuinen hebben een wachtlijst van 2,5 jaar.”

“Bied burgerinitiatieven meer ruimte.” “Werk samen op basis van vertrouwen.”

“Een gratis warme maaltijd nuttigen - op locatie en met anderen - is al voor veel mensen een al hele stap.”